

„LEGYÜNK TELJESEN TÁRGYILAGOSAK”

INTERJÚ HOKKYNÉ SALLAY MARIANNE MŰVÉSZETTÖRTÉNETÉSSEL, 2. RÉSZ¹

F. Dóczi Erika: Térjünk vissza a kronológiai áttekintéshez. 1964-ben járunk.

Hokkyné Sallay Marianne: Amikor visszajöttünk Rómából, Frodl professzor felkért, hogy vegyek részt a stájerországi topográfia megírásában. Főnt a hegyekben van néhány középkori templom, rendkívül érdekes falképekkel – ezeket kellett feldolgoznom. Végül 1966-ban mentem ki Ausztriába három hónapra, hogy elvégezzem ezt a munkát. Egy osztrák sofőrrel és egy művészettörténész lánnyal jártam be a vidéket, aki fordított nekem, ugyanakkor ő sem mindig értette azt a németet, amit fenn a hegyekben beszéltek. Közben Dercsényi tanár úr megkapta a Herder-díjat.² Nem kibővíti az érdemeit: ez az elismerés egy újabb jele volt az újjászervezett magyar műemlékvédelem nyugat-európai megbecsültségének. Aki megkapta a Herder-díjat, egy évre kiküldhetett egy művészettörténészt Ausztriába. Dercsényi Dávid Ferit választotta, és úgy alakult, hogy az ott töltött első hónapja egybeesett az én utolsó hónappal. Együtt voltunk kint Bécsben, és végig arról álmodoztunk, milyen jó lenne egy olyan falkutatási csoportot alapítani otthon, amelynek a tevékenysége az egész országra kiterjed. Addig jóformán csak Sopronban végezhattünk ilyen jellegű munkát, illetve nagyon ritkán máshová is eljutottunk, de nem voltunk elegendőek, és a pénz is kevés volt.

Ausztriába már úgy mentem ki, hogy tudtam, ha visszajövök, férjhez³ megyek. Így is lett, majd 1968 januárjában megszületett a lányom, akivel két évig otthon voltam. Ugyanakkor Entz tanár úr már a kiutazásom előtt felvetette, hogy nagyon szeretné, ha az OMF-nek önálló restaurátor részlege lenne, úgyhogy Ausztria előtt ennek az előkészítésével is foglalkoztam. A tanár úr nem ért rá mindenre, mi pedig rendkívül tiszteltük a tudományos munkásságát, ezért valamennyi adminisztratív teendőt elvégeztünk helyette, amit csak lehetett. A restaurátor csoportok kialakítása egy időre lekerült a napirendről, mígnem 1969 nyarán Entz tanár úr behívott magához a hivatalba.

– Marianne, tudom, hogy három évig otthon maradhat, de borzasztóan szeretném, ha visszajönné, mert két nagy feladat is vár magára.

¹ Az interjút F. Dóczi Erika és Kovács Gergely készítette 2023. június 21-én, július 6-án, július 13-án és szeptember 8-án. Annak érdekében, hogy a publikált szöveg kronologikus rendben mutassa be az életművet, az egyes beszélgetések alkalmával elhangzottak sorrendjét több helyen megváltoztattuk. A leíratot készítette, a szöveget gondozta és lábjegyzetekkel ellátta: F. Dóczi Erika, Kovács Gergely. Szerkesztette Markója Csilla (HUN-REN BTK MI).

² Dercsényi Dezső 1966-ban, Kodály Zoltán és Németh László után a harmadik magyarként kapta meg a Herder-díjat, melyhez ld.: Major Máté: Dercsényi Dezső 60 éves. *Magyar Műemlékvédelem*, 5. 1970. 348.

³ Hokky György (1913–1988), mérnök, közgazdász.

Egyrészt szeretne volna rám bízni a restaurátor csoportok kialakítását és felügyeletét, másrészt a hivatal addigi tevékenységének köszönhetően megkaptuk a lehetőséget arra, hogy 1972-ben mi rendezzünk meg Budapesten az ICOMOS III. nemzetközi kongresszusát, aminek a szervezésére szintén engem kért fel. Kértem egy kis időt, mivel meg kellett oldanom az óvodáig a lányom felügyeletét, ami végül sikerült, így 1970 januárjában visszamentem dolgozni.

Először fél évig Entz tanár úr mellett foglalkoztam a restaurálás ügyével: minden zsúrire elmentem, továbbá a műhelyek megszervezésén dolgoztam. Mindez nagy újdonság és nehéz feladat volt számomra, hisz nem voltam restaurátor, ezért kezdetben azt tartottam a legfontosabbnak, hogy minél jobban megismerjem a területet. Eljártam a folyamatban lévő munkákra, és sokszor több napot is ott töltöttem. Nem a restaurálást magát akartam megtanulni, hanem igyekeztem megtudni, mi kell ahhoz, hogy ez a tevékenység működjön; hogyan kell megszervezni, általában mennyi időt vesz igénybe, milyen anyagokra van szükség. Meg kellett ismernem a különböző fázisokat, hogy tudjam, mennyi munkát lehet egyszerre elvégezni, és hogyan lehet a folyamatot ütemezni, mert a határidők betartása állandó probléma volt, a tulajdonos vagy a megrendelő pedig nagyon türelmetlen tudott lenni. Hamar rájöttem, hogy nem egyforma az egyes munkák időszükséglete; vannak könnyebben, gyorsabban elvégezhetőek, és olyanok is, amelyek nehezebben, lassabban mennek, vagyis több időt kell hagyni rájuk. Azt is megtanultam, hogy rettenetesen nagy szükség van a segéd tudományokra: kémiai, laboratóriumi, egyéb munkákra.

Egy ízben a vizsolyi templom középkori falképeinek restaurálását követtem nyomon.⁴ Egész éjszaka fönn ültem az állványon, a restaurátorok mellett, és figyeltem, ahogy kazeinnel (magyarán túróval) injektálják, rögzítik a freskókat.⁵ Hamarosan kiderült, hogy ez sem a legideálisabb anyag erre a célra, ugyanis egy bizonyos idő elteltével megszikkad, és egész egyszerűen ledobja magáról a freskót. Aztán jöttek a különféle műanyagok, amelyek szintén óriási gondokat okoztak. Nagy szükség volt a vegyszerekre, akik tudták, hogy melyik műanyag milyen tulajdonsággal bír. Arra is rá kellett jönnünk, hogy ha nem szigeteljük le a templomot, a restaurált freskók a falak vizesedése miatt ugyanúgy tönkre mennek. Egész Magyarországon az egyik legnagyobb problémát az épületek szigetelésének hiánya jelentette, amit mind fűtéstechnikailag, mind az állagvédelem szempontjából nagyon fontos volt megoldani. Tehát menet közben sok olyan gyakorlati probléma merült fel, amivel elődeink abszolút nem foglalkoztak. Az én munkám kétharmad részben igen messze állt a művészet-

⁴ A festőrestaurátori munkák némileg később, 1976-ban kezdődtek: Bécsi János-Pintér Attila: *Vizsoly, református templom. Középkori falépek. Restaurálási elődokumentáció*. Kézirat. Budapest, 1976. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 25960.

⁵ Gedeon Tihamér: *Műemlékek színezékei. Műemlékvédelem*, 5. 1961. 92.: „Nagyon jó kötőanyagot ad a régen ismert kazein és mész elegy, amely készülhet a forgalomban levő száraz kazeinporból és frissen oltott mészből, vagy, ahogy azt régóta készítik, friss tehéntúróból és oltott mészből. Általában a kazeines kötőanyagban a kazein mennyisége 10%-nál sohase legyen több, mert az ilyen festék elég könnyen táskásodik és leválik a falfelületről már egy-két év után.”

történetről, például nagyon sokat olvastam annak érdekében, hogy tudjam, miként kell szigetelni, illetve, hogy hova fordulhatok ez ügyben. Valakinek ezt is meg kellett csinálnia, senki más nem ment utána. Az eredményes vezetői munkához, valamint ahhoz, hogy a folyamat ellenőrizhető legyen, szükség van arra, hogy az ember ismerje a körülményeket, a szükségleteket. Ugyanakkor azt is mindig elmondtam, hogy a munka elvégzéséhez a vezetőnek nem elég ismernie a szakmát, szerveznie is tudni kell. Ezért a visszatérésemet követően, 1970 első félévében azzal foglalkoztam, hogy az imént felsoroltakat megtanuljam.

Ekkor azonban hozzá kellett látnom a másik feladathoz, az ICOMOS kongresszus előkészítéséhez. 1970 nyarán kaptam egy külön irodát egy aranyos, idős gépírónővel, Terikével. Semmilyen idegen nyelven nem beszélt, mégis úgy tudott vakon gépelni, hogy bármilyen szöveget tettem elé, öt perc alatt hibátlanul leírta. Másfél évre kikerétek a Tudományos Osztályról, és kizárólag a kongresszussal foglalkoztam a másik szervezővel, Román Andrással, aki 1962 és 1970 között Dercsényi mellett dolgozott a minisztériumban. A rendezvény 1972-ben, hatszáz külföldi vendég részvételével zajlott le, és elképesztően jól sikerült.⁶ Minden a helyén volt, amiben az is közrejátszott, hogy az összes létező segítséget megkaptuk hozzá – a kormányzati politikától is. Utóbbi számára kiemelten fontos volt, hogy sikert arassunk, hogy megjelenjünk Európa kulturális térképén. Ennek érdekében arra is lehetőség nyílt, hogy a reprezentatív fogadást a Parlamentben tartsuk, a külföldi vendégek pedig majd⁷ elájultak, ahogy felmentek a díszlépcsőn a kupolaterig, ahol a házelnök⁸ fogadta őket.

FDE: A konferencia mellett kiállítást is rendeztek.⁸

HSM: Igen, illetve különböző kirándulásokat; én valahol Észak-Magyarországon voltam.⁹ Amikor befejeződött a kongresszus, Raymond Lemaire,¹⁰ az ICOMOS főtitkára közölte, hogy most nyílik Párizsban, a Marais negyedben a szervezet új központja, és felajánlotta nekem annak vezetését. Mindent elintéztett volna, ha kimegyek, de családi okokból nem vállalhattam. Mindenesetre ez alapján el lehet képzelni, hogy jól sikerült a budapesti rendezvény. A hivatal ekkor már a Táncsics Mihály utcai

⁶ A kongresszusról készült beszámoló: Román András: A magyar műemlékvédelem nagy napjai. *Műemlékvédelem*, 16. 1972. 193–208.

⁷ Apró Antal (1913–1994), politikus. 1945–1989: országgyűlési képviselő, 1957–1988: az MSZMP KB tagja, 1971–1984: az országgyűlés elnöke.

⁸ A Budapesti Történeti Múzeumban, 1972. június 26-án, az intézményes magyar műemlékvédelem megalapításának 100. évfordulója alkalmából, az ICOMOS Budapesten tartott kongresszusának keretében megnyílt kiállításához ld.: Levárdy Ferenc: Száz év a műemlék-kiállítás tükrében. *Műemlékvédelem*, 16. 1972. 217–224.

⁹ Román 1972. i. m. 208.: a közgyűlés és a kollokvium közötti napon a résztvevők egyik felének Ti-hanyba, Felsőörsre és Székesfehérvárra, a másik felének Kiskánára, Feldebrőre, Belpátfalvára és Egerbe szerveztek kirándulást.

¹⁰ Raymond M. Lemaire (1921–1997), művészettörténész, építészettörténész. 1947-től 1986-os nyugdíjba vonulásáig a Leuveni Katolikus Egyetem professzora. 1965–1975: az ICOMOS főtitkára, 1975–1981: a szervezet elnöke.

1. Az ICOMOS III. nemzetközi kongresszusa Budapesten, 1972-ben. Fogadás a Parlamentben. MÉM MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, ltsz. K 1899. © Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Budapest

2. Az ICOMOS III. nemzetközi kongresszusa Budapesten, 1972-ben. Fogadás az OMF székházában (Táncsics Mihály utca 1.) MÉM MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, ltsz. K 1899. © Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Budapest

3. Az ICOMOS III. nemzetközi kongresszusa Budapesten, 1972-ben. Budapesti Történeti Múzeum. MÉM MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Iksz. K 1899. © Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Budapest

4. Az ICOMOS III. nemzetközi kongresszusa Budapesten, 1972-ben. Fehér Galamb Étterem – Piero Gazzola, Dercsényi Dezső, Kriszt György, Horler Miklós. MÉM MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Iksz. K 1899. © Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Budapest

épületben székelt. Jó ideje nagyon vártuk már az átköltözést, és hogy az új székházban, megfelelő irodai körülmények között dolgozhassunk.¹¹

A kongresszus végeztével az volt az egyik „jutalmam”, hogy egy hét múlva kineveztek osztályvezető-helyettesnek. Ekkor már ténylegesen felállíthattuk a restaurátor csoportokat. Majd 1977-ben jött a feketeleves: teljesen igazságtalanul nyugdíjazták Entz Gézát, aki, ha rajta múlik, természetesen még maradt volna a hivatalnál. Meg voltunk döbbenve.

FDE: Igazgatói döntés volt?

HSM: Ez soha nem derült ki számunkra, de úgy sejtem, politikai döntés született – teljesen indokolatlanul. Egészséges volt, kutya baja nem volt, az osztály pedig jól működött. Én vettem át a tudományos részleg vezetését, 1980-ig megbízott osztályvezetőként,¹² ugyanis közölték velem, hogy lépjek be a pártba, amire nem voltam hajlandó. Mendele Feritől érkezett a mentő ötlet. Azt javasolta, hogy végezzem el a hároméves esztétika szakot a Foxi-Maxi Egyetemen.¹³ Miközben az egyetemről négy féléves szigorlatom volt esztétikából, de ez ebben az esetben semmit nem számított. A Foxi-Maxin Aradi Nóra felelt a képzésért, aki akkoriban az akadémia művészettörténeti intézetét vezette. Mielőtt beiratkoztam volna, jelentkeztem nála:

– Hallom, Nóra, te tartod az esztétikát. Elmegyek, jó?

Egész végig semmit nem csináltam, az órákra sem jártam be. Időnként megjelentem, megmutattam magam, félév végén pedig mindig berendelt (rendszerint reggel fél 8-ra), elbeszélgettünk egy kicsit a „vizsgán”, majd beírt egy jegyet. Három év múlva megkaptam a Foxi-Maxi-diplomát, és kineveztek osztályvezetőnek.¹⁴ Az egész teljesen értelmetlen volt – és ezt Nóra is tudta –, a diplomámat kellett volna megnézni, amiben benne volt nagy betűkkel, hogy „esztétika”. Mindenesetre elvégeztem még egyszer, biztos, ami biztos. Nem volt teljességgel haszontalan, mert ez a papír plusz szabadságot jelentett.

Kovács Gergely: Milyen emlékeket őriz még Aradi Nóráról?

HSM: Karrierista volt – ennyit tudok mondani röviden. Nem hinném, hogy különösebben jelentős szakember lett volna, és az is valószínű, hogy sokakkal csúnyán

¹¹ A műemléki hivatalnak 1972-től 2018-ig otthont adó egykori OMF-székházhoz ld.: Dercsényi Balázs: *Barokk palota a várban*. Budapest, 1976.; Nagy Veronika: A műemlékvédelem egykori székháza a budai Várnegyedben (Táncsics Mihály utca 1.). *Ars Hungarica*, 45. 2019. 349–358.

¹² Az akkori igazgató, Tillingier István 1977. szeptember 1-jével – csoportvezetői munkakörének ellátása mellett – „ideiglenesen a visszavonásig” megbízta a Tudományos Osztály vezetésével. – MÉM MDK, Tudományos Irattár, OMF iratok II. 1977/234/2.

¹³ Az 1952 és 1989 között működő Marxizmus-Leninizmus Esti Egyetemnek a korabeli szlengben használt elnevezése, ami egyszerre utalt a népszerű rajzfilmsorozattal való névbeli hasonlóságra, valamint az intézmény jelentéktelenségére. A vezető funkciót ellátó párttagoknak ajánlatos volt elvégezniük, de sok párton kívüli hallgatója is volt, akik profitálhattak belőle, ugyanis előnyt jelentett a munkahelyeken. Ld. Ónosi László: Három évtized a politika szolgálatában. Harminc éves a Marxizmus-Leninizmus Esti Egyetem. *Debreceni Szemle*, 4. 1984. 2. 123–133.

¹⁴ 1980. október 31-én Mendele Ferenc felmentette, és egyidejűleg kinevezte osztályvezetővé. – MÉM MDK, Tudományos Irattár, OMF iratok II. 1980/237/1.

5. Az ICOMOS III. nemzetközi kongresszusa 1972-ben. Balatoni hajókirándulás – középen Gerő László. MÉM MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, ltsz. K 1899. © Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Budapest

6. Az ICOMOS III. nemzetközi kongresszusa 1972-ben. Kirándulás Felsőörsre. MÉM MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, ltsz. K 1899. © Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Budapest

bánt. Velem rendes volt, ez az igazság, mert bár nagyon ritkán láttak a Foxi-Maxin, mégis megkaptam azt a vacak papírt, ami az ára volt annak, hogy kinevezzenek osztályvezetővé. Időnként valóban szörnyű hírek keringtek róla, de ezeknek a valóságtartalmát én nem tudom megítélni.

KG: Entz Gézát Tillinger István¹⁵ idejében nyugdíjazták, Marianne-t viszont már Mendele Ferenc nevezte ki. Milyen emlékeket őriz az OMF Gólya elvtárs utáni igazgatóiról?¹⁶ Merényi Ferencet már említette.

HSM: Végig nagyon nehéz dolgunk volt az igazgatókkal, nem volt különösebben szerencsénk velük. Gólyát Merényi Ferenc váltotta, aki annak idején a Római Magyar Intézet élén állt. Végtelenül rendes, egyben jókora adag karrierizmussal megáldott emberről van szó, aki természetesen szintén párttag volt; nem neveztek ki ekkoriban mást a hivatal élére. Közben Dercsényi Dezső végig ott ült a minisztériumban, és ahogy nőtt az intézmény, egyre inkább adott – sőt, egyértelmű – lett volna, hogy ő kerüljön az élére.¹⁷ Helyette olyanok jöttek, mint Merényi, majd Tillinger, a volt székesfehérvári tanácselnök – csupa-csupa pártember. Utóbbinak a becsületére legyen mondván, hogy próbálta áttekinteni, miről is szól a műemlékvédelem. Ő már az a fajta káder volt, aki utánanézett a dolgoknak, nem mondott hülyeségeket, igyekezett segíteni. Sokkal könnyebb volt vele együttműködni, mint az elődeivel, egyszerűen hagyta, hogy az ember szabadon végezze a munkáját. Soha nem felejttem el, amikor a népi demokratikus országoknak rendeztek egy konferenciát Varsóban,¹⁸ én mentem ki vele, és a két hét alatt mindent

7. Merényi Ferenc. MÉM MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, ltsz. K 1899. © Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Budapest

¹⁵ Tillinger István (1920–1993), eredetileg szabósegéd. 1938 óta párttag volt. Tizenhat éven át székesfehérvári tanácselnök, majd a Beruházó Vállalat vezetője. 1974 és 1980 között az OMF igazgatója.

¹⁶ Vö.: Császár László: Vezetői karakterek az OMF élén. *Műemlékvédelem*, 41. 1997. 105–107.

¹⁷ Dercsényi Dezső 1965-től nyugdíjazásáig az OMF igazgatóhelyettese és tudományos vezetője volt, illetve nyugdíjba vonulását követően is az intézmény tanácsadójaként tevékenykedett, melyhez ld.: Marosi Ernő: Dercsényi Dezső (1910–1987), a középkori magyarországi művészet kutatója. *Enigma*, 13. 2006. No 49. 529.

¹⁸ 1980 novemberében nemzetközi kollokviumot rendeztek Krakkóban és Varsóban az ICOMOS megalakulásának 15. évfordulója alkalmából. Az ICOMOS Végrehajtó Bizottsága és Konzultatív Bizottsága Lengyelországban tartotta 1980. évi ülését, melyhez ld.: *Műemlékvédelem*, 24. 1980. 128. (Román András): „Tekintve, hogy az 1980. évi VB ülésen már e személyi kérdések terítékre kerülnek és a VB konkrét javaslatokat tesz, fontos, hogy a szocialista országok ezt megelőzően konzultáljanak és javaslataikat és taktikájukat egyeztessék. Ebből a szempontból előnyös, hogy az ülésre Varsóban kerül sor.”

8. Tillinger István. © MÉM MDK, Tudományos Irrattár, Lymbus, ltsz. K 1899. © Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Budapest

HSM: Természetesen, Merényi felkészültsége megkérdőjelezhetetlen volt, de nem volt elég erőteljes személyiség, továbbá hiányzott belőle Dercsényi diplomáciai érzéke, aki a maga módján mindenkit „levett a lábáról”, aztán elintézte, amit akart. De kulturálisan és szakmailag semmi probléma nem volt vele. Előbb adjunktus volt a műegyetemen, és onnan került ki Olaszországba, a Római Magyar Intézet élére. Jól beszélt nyelveket, tehát semmi ehhez hasonló hiányosság nem terhelte. A korabeli értelmiségnek azt a részét képviselte, amelynek tagjai karrierizmusból bizonyos fokig kiszolgálták a rendszert. Ezek az emberek nem álltak a sarkukra, amikor komolyabb szakszerűtlenséget tapasztaltak. A hivatal szempontjából rendkívül fontos volt, hogy Merényi teljes mértékben elfogadta Dercsényit, továbbá, hogy ők ketten könnyedén szót értek egymással.¹⁹ Golyóval nem lehetett beszélni, ugyanakkor, ha valamilyen hülyeséget akart csinálni, azt fönna a minisztériumban Dercsényiék megakadályozták. Merényinél erre nem volt szükség, mert ő a döntéseit előzetesen megtárgyalta, vele jól lehetett együtt dolgozni. Őszintén szólva arra már nem emlékszem egész pontosan, hogy miért ment el, de van egy sejtésem ezzel kapcsolatban. A hivatalnak idővel kialakult egy többszáz főre duzzadt kivitelezési részlege, ami nagyon távol állt a Budapesten működő központtól. Valójában ugyanolyan építőipari cég volt, mint bár-

rám hagyott: beszélhettem, tárgyalhattam a külföldi kollégákkal, ő meg se mukkant. Semmilyen idegen nyelven nem tudott, ezért mindig összefoglaltam neki a hol németül, hol franciául tartott előadásokat, valamint a szakmai beszélgetések során elhangzottakat. Végig jelen volt, látszott rajta, hogy minden érdeklő, de ha tudott volna, akkor sem szólt volna bele olyasmibe, amihez nem értett. Nem akart szakértőként feltűnni, nem keltett hamis látszatot. Mindegy monda, hogy csak csináljak, intézek mindent, mert tudja, hogy tudom, miről van szó. Össze sem lehetett hasonlítani Golyóval, aki borzalmas volt.

KG: Ez Merényi Ferencről is elmondható, szakmai értelemben még inkább, mint Tillingerről.

¹⁹ Merényit saját bevallása szerint azért nevezték ki az OMF élére, hogy elmozdíthassák onnan Golya Józsefet. Ezzel együtt önálló elképzelései voltak az olasz műemlékvédelem mintájára, az egyik elsődleges céljaként pedig az új székház megszerzését vagy megépítését jelölte meg (a Táncsics Mihály utca 1. [akkor Werbőczy utca 1.] számú épület is az ő ötlete volt). Az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztériumból főleg Perényi Imre miniszterhelyetteshez állt közel. Dercsényivel való kapcsolata inkább fagyos lehetett. Ehhez ld.: Kaiser Anna: *Építészgondolatok. Interjúkötet*. Budapest, 2015. 114–118.

melyik másik az országban, ugyanazok a nehézségek terhelték, mint egész Magyarországot az iparral kapcsolatban. El tudom képzelni, hogy Merényinek ezzel volt problémája, mert mi a központban nem adtunk neki okot a távozásra. Ott szakmailag olyan emberek voltak, akik mindent megcsináltak, ő pedig pontosan tudta, hogy nyugodtan megbízhat bennünk. A többszáz fős kivitelezési részleg viszont pénzügyileg és munkaügyiileg egyaránt órületes terhet jelentett. Már nem lehetett pusztán az elvi kérdések mentén foglalkozni a műemlékvédelemmel, hanem a gyakorlatban kellett megszervezni a működésünket, és az az érzésem, hogy ez már nem az terepe ő volt.²⁰

FDE: Mendele Ferenc.

HSM: Az ország egyik legjobb műemlékes építész volt – mindig őt és Erdei Ferit²¹ szoktam kiemelni –, vezetőként viszont érzésem szerint nem találta a helyét. Előnyt jelenthet, ha az igazgató építész, de ez önmagában semmire sem garancia, ha nem elég határozott, nem kellőképpen tárgyalóképes, illetve nem tud bizonyos helyzetekben keményen fellépni. Továbbá rendelkeznie kell víziókkal, elképzelésekkel, akár tíz évre előre. Feri rém kedves volt, imádta a kollégáit, ahogy mi is őt – a barátunk volt. De hiányzott belőle az erély, a legnagyobb probléma pedig az volt vele, hogy nem tudott uralkodni magán. Borzasztó fiatalon halt meg, óriási úrt hagyva maga után. Nem szabadott volna igazgatót csinálni belőle, és ebben mindnyájan hibásak vagyunk.

KG: Hogyan került az OMF élére?

HSM: Az 1970-es évek végén járunk. A politika Baráth Etelét²² szerette volna az igazgatói székbe ültetni ejtőernyősként Tillinger helyére. Meghívtuk egy megbeszélésre,

9. Mendele Ferenc. MÉM MDK, Múzeumi Osztály. © Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Budapest

²⁰ Merényi – bár röviden, kevés konkrétumot említve – maga foglalja össze távozásának okát: „Itt most zárnám is ezt a korszakot azzal a bizonyos törölköző bedobással. Elérkezett 1974 körül egy olyan helyzet, amiben Dercsényi kijelentette, hogy ő nem tud velem együtt dolgozni, ha én felülbírálom azt, amit ő döntött. Mondtam: Maradjunk annyiban, hogy én befejeztem a missziómat, megszabadítottalak benneteket a Gólyától, én most akkor elmegyek.” – Kaiser 2015. i. m. 117–118.

²¹ Erdei Ferenc (1933–1986), építészmérnök. 1957-től haláláig az OMF munkatársa, 1968-tól a Tervezési Osztály egyik műteremvezetője, 1984-től a vezetője.

²² Baráth Etel (1942–), építész, egyetemi tanár, politikus. 1967–1971 között a BUVÁTI tervezője, majd Zalaegerszeg főépítész, illetve a Zala Megyei Tanács Tervező Vállalatának magasépítési irodavezetője. 1974–1986: a VÁTI műterem-, majd osztály-, később irodavezetője. 1986–1988: a Magasépítési Tervező Vállalat igazgatója. A rendszerváltás után egyetemi tanár, illetve 1994-től országgyűlési képviselő.

ahol – noha rendkívül értelmes volt, és később komoly karriert futott be – pillanatok alatt kiderült, hogy fogalma sincs a műemlékekről. Miután sikerült megakadályozni a ki-nevezését, egyszer csak kaptam egy meghívást a miniszteri titkárságtól, hogy le akarnak ülni velem beszélgetni. Akkoriban én voltam azon kevesek egyike, akik az intézmény megalapítása óta az OMF-ben dolgoztak, ennek köszönhettem a meghívást. Elmentem, és megkérdezték, hogy kit választanék igazgatónak, Komjáthy Attilát²³ vagy Mendele Ferencet. Mondtam, hogy ha választani kell, akkor természetesen sokkal inkább Mendelét. Így lett ő az igazgató.

FDE: Ezek szerint hallgattak a kollégákra.

HSM: Igen, akiket meghallgattak, mindenki Ferit mondta. Hozzá kell tennem, hogy Attila sem volt kellemetlen ember, ahogy rossz építész sem. Ráadásul eszméletlen ambíció kergette, és utólag azt kell mondjam, bizonyos szempontból helyesen ismerte fel, hogy a kapitalista rendszerben való létezésünkhöz sokkal nagyobb hangsúlyt kellene fektetni bizonyos pénzügyi és ehhez hasonló kérdésekre. A Tervezési Osztály élén ő hozott létre először GMK-kat.²⁴ Mendelét az ilyesmi abszolút nem érdekelte. Attila ebben jobb volt, de a kultúráját és az egész emberi magatartását nem lehetett összehasonlítani Feriével. Ezért is történhetett, hogy akit akkor megkérdeztek, mindenki Mendelét választotta.

FDE: Mesélne a Tudományos Osztályról, annak felépítéséről és vezetéséről?

HSM: Az 1970-es évek nagyon jó évtizede volt a magyar műemlékvédelemnek. Amikor 1977-ben megbízott osztályvezető lettem, a szervezetben belül már megvoltak a különböző csoportok: művészettörténészek, régészek, restaurátorok. Utóbbi festő-restaurátorokból, kőszobrászokból és farestaurátorokból állt, és akkor alakítottuk ki Entz tanár úrral, mikor visszajöttem gyesről. Aztán Dávid Feri egy alkalommal feljött Sopronból, egymásra néztünk, és azt mondtuk: most megcsináljuk a falkutatási csoportot, amiről már Ausztriában álmodoztunk. Egy kicsit várnunk kellett rá, de végül 1979-ben csak sikerült. Akkor került a hivatalhoz állományba Lővei Pali és Mentényi Klári, majd Lászlai Judit, Somorjai Selysette, Haris Andrea.²⁵ Pali és Klári ekkor már két éve ott voltak szerződéssel. Tóth Sanyi²⁶ ajánlotta őket, és ennyi időbe telt, mire megszereztem a pénzt a felvételükre. Utána már jöttek szépen a többiek is, és kialakult egy nagyon jó kis társaság, ami szinte tényleg csak a roncsolásos kutatással foglalkozott. Ez a csoport Feri köré összpontosult, a falkutatás pedig kisvártatva igazi kovása lett az osztálynak. Az idősebb régészek komoly érdeklődést tanúsítottak iránta. Kozák Károly

²³ Komjáthy Attila (1944–2019), építészmérnök. Két évtizeden át az OMF munkatársa, Tervezési Osztályának egyik műteremvezetője, majd vezetője, később az intézmény igazgatóhelyettese. 1987-től az általa alapított Mérték Stúdió vezetője.

²⁴ gazdasági munkaközösség

²⁵ Haris Andrea (1960–), művészettörténész. 1984–2012: az OMF és jogutódjainak tudományos munkatársa, osztályvezetője, illetve főosztályvezetője. 2019-től a Régi Épületek Kutatóinak Egyesülete elnöke.

²⁶ Tóth Sándor (1940–2007), művészettörténész. 1975-ig az OMF tudományos munkatársa volt. Ezt követően az ELTE BTK művészettörténet tanszékén tanított, illetve 1982-ben egy rövid időszakot az MTA Művészettörténeti Kutatócsoportjánál töltött.

nem nagyon lehetett rábírní ilyesmire, de például Valter Ilona minden további nélkül részt vett a falkutatósi munkálatokban, ahogy az akkoriban érkező fiatalabbak (Feld István,²⁷ Juan Cabello,²⁸ László Csaba,²⁹ Simon Zoltán)³⁰ is azonnal rájöttek, mennyire hasznos ennek a módszernek a klasszikus régészeti ásatás mellett történő alkalmazása. A restaurátorok (Szakál Ernő és műhelye, valamint az akkor kialakult festőrestaurátor csoport tagjai) pedig megtanították a művészettörténészeket és a régészeket, miként kell lefejtetni a vakolatot a falsíkról. Hisz korántsem mindegy, hogy az ember hogyan „megy neki a falnak”, tehát jól jött ez a segítség, aminek következtében a bölcsészek elsajátíthatták a restaurátorok főiskoláról hozott szaktudásának egy részét. Sokszor bukkantak falképre, de azt az elején tisztáztuk, hogy ha egy művészettörténész vagy régész képi ábrázolást talál, azonnal leáll, és szól a restaurátornak, mert egy ilyen feltárás megnyugtató elvégzéséhez speciális és magabiztos szaktudás, illetve tapasztalat kell. Ennek ellenére nagyon ügyesek voltak a kutatóink, a falkutatás pedig azonnal hiánypótló jelentőségűnek bizonyult. Külföldről is érkeztek kollégák, hogy megtanulhassák, elsősorban osztrákok, mert Frodlnak nagyon tetszett ez a módszer. Rengeteg minden előkerült, és rengeteg információt tudtunk meg általa az épületek történetéről.

KG: Térjünk vissza még egy kicsit a restaurátor csoportha. Az OMF idejében nem csak a hivatal folytatott restaurálási munkákat.

HSM: Kétféleképpen ment a restaurálás. Az 1970-es évek elején kezdtük kialakítani az OMF saját restaurátorműhelyeit, azonban egészen a hivatal megszűnéséig kapcsolatban álltunk a Képzőművészeti Alappal.³¹ Ennek a szervezetnek volt egy restaurátor részlege, amelyhez maszek alapon dolgozó restaurátorok tartoztak; tőlük lehetett – az Alap közvetítésével – megrendelni a munkákat. Utóbbinak volt egy zsűrije, amelynek húsz éven keresztül állandó tagja voltam, és ennek köszönhetően évtizedeken keresztül nem volt olyan falkép-helyreállítás Magyarországon, amit ne láttam volna. Ezt a feladatot később Granasztói Kata vette át tőlem, és remekül csinálta. Még a hivatalban dolgoztam, mikor átadtam neki, mert egyszerűen nem fért már bele az életembe, és

²⁷ Feld István (1951–), régész, történész, egyetemi tanár. 1975-től 1987-ig az OMF, 1987-től 1995-ig a BTM munkatársa. 1995-től a Miskolci Egyetem Művelődéstörténeti és Muzeológiai Tanszékén, 2004-től az ELTE Régészet Tanszékén tanít. Utóbbinak 2006 és 2017 között tanszékvezetője.

²⁸ Juan Alberto Cabello Colini (1945–), régész. 1975–1992: az OMF Tudományos Osztályának kutatója, 1992–2007: az ÁMRK Kutatási Osztályának munkatársa, 2000-ig vezetője.

²⁹ László Csaba (1950–), régész, eredetileg út- és hidépítőmérnök. 1975-től 1992-ig az OMF, 1993-tól 2007-ig az ÁMRK munkatársa, 2002-től Kutatási Osztályának vezetője. 2007-től 2012-es nyugdíjazásáig a KÖH-ben dolgozott, és egy ideig a Műemléki Kutatási és Dokumentálási Központot vezette.

³⁰ Simon Zoltán (1958–), régész, történész. 1977 és 1993 között az OMF, 1993 és 2007 között az ÁMRK, 2007-től a KÖH, majd jogutódjainak munkatársa.

³¹ Az 1952-ben megalakult Képzőművészeti Alapot 1968-ban egyesítették az Irodalmi és Zenei Alappal, létrehozva a Magyar Népköztársaság Művészeti Alapját. Utóbbi, mint vállalatokat üzemeltető közalapítvány, 1983-as államosításáig működött a Képzőművészeti Alap Kiadót, az Iparművészeti Vállalatot, a Képcsarnokot, illetve a Képzőművészeti Kivitelező- és Iparvállalatot, amely 1986-ban megszűnt. Bővebben ld. a Granasztóiné Györffy Katalinnal készített interjút jelen számban.

nem tudtam minden tanácskozársra elmenni. Az Alap által összeállított zsűri adta meg az engedélyt és a hozzájárulást ahhoz, hogy kik dolgozhatnak, hogyan kell a munka során eljárniuk. Ezekben az években-évtizedekben ez volt a restaurálás egyik módja, idővel pedig, ahogy már említettem, kialakítottuk a saját műhelyeinket.

Az 1980-as évektől a legtöbb restaurátor jobban szeretett maszek vonalon dolgozni, ami anyagilag lényegesen jobban megérte nekik, így az OMF nagyon nehezen jutott megfelelő munkaerőhöz. Főleg a kisebb munkák esetében érzékeltük, mennyire jó, hogy saját restaurátorai vannak a hivatalnak. Ilyenkor rendkívül problémás lett volna kívánni, amíg az Alapon keresztül összeáll a zsűri, megkötik a szerződéseket, és elkezdődhet a munka. Így viszont, ha találtunk valahol egy falképet, csak kirendeltük valamelyik restaurátort, aki azonnal elvégezte az alaprögzítéseket. A falkutatónak is nagyon fontos volt, hogy legyen mellettük restaurátor, hiszen a munkájuk során elég sok falkép került elő, és ha ott volt egy szakember, ő azonnal meg tudta fogni a freskót. Az ilyen munkákat egészen kitűnően megoldották a restaurátoraink, a nagyobb vállalkozások pedig többnyire az Alapon keresztül zajlottak. Nem tudom, most hogy mennek a dolgok, de azt gondolom, a restaurálások már teljes egészében maszek alapon zajlanak. Akkoriban azért még volt egy rend, amit megszoktunk, és egész jól működött. A vége felé vegyész is sikerült felvennem, hiszen a restaurálásnál borzasztó nagy szerepet játszott, hogy milyen vegyi anyagokat használunk. Óbudán külön épületük volt a restaurátoroknak: a Krúdy-ház.³² Ott működött a farestaurátor- és a festőrestaurátor-műhely.

FDE: Talán a Központi Műhely Talpas utcai telephelyén is voltak restaurátorok. Fások.³³

HSM: Ez már később lehetett. Amíg én a hivatalnál dolgoztam, a restaurátorok a Krúdy-házban voltak.

KG: Kik dolgoztak eleinte restaurátorként az OMF-ben?

HSM: Géczy Csaba vezette a részleget, ahová a falképesek (festőrestaurátorok), a faszobrászok és a kőszobrászok tartoztak; pontosabban az utóbbiak Sopronban voltak végig. A kövesek nagyon jók voltak, hiszen Szakál Ernő alapozta meg a munkájukat. De a falképesek is szépen dolgoztak. Rády Ferenc³⁴ elég hosszú ideig az OMF munka-

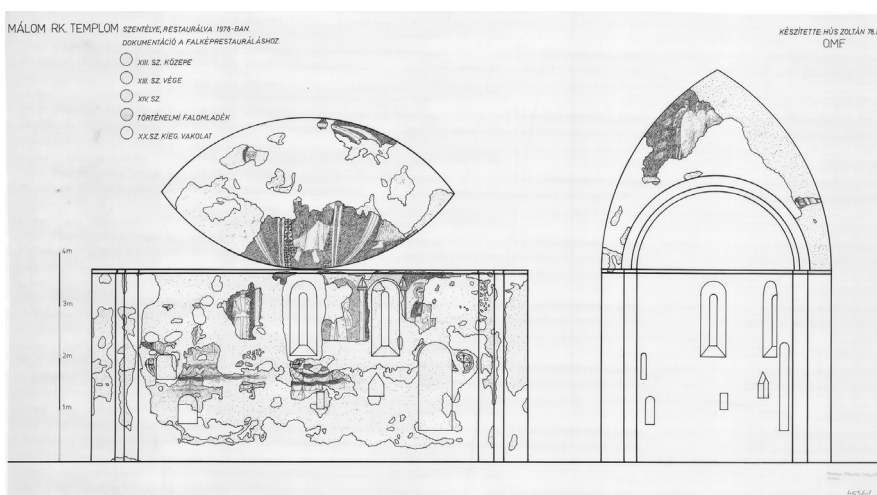
³² G. Györffy Katalin: Restaurálás a műemlékvédelemben. *Műemlékvédelem*, 47. 2003. 378–379.: „A Tudományos Osztályból 1983-ban kivált és önállósodott Restaurátor Osztály műtermei, kivéve a kőszobrászokét, a helyreállított Mókus utcai középkori lakóházba – ma az Építészeti Múzeum székháza – költöztek átmenetileg, majd a Dugovics utcai Krúdy-ház adott végre kulturáltabb és viszonylag jól felszerelt otthont a három szakterületnek.” A Krúdy-házhoz ld.: Kiss Károly. *A Krúdy-ház. Budapest*, 26. 1988. 6. 32–35.

³³ Az OMF farestaurátor műhelyének az 1970-es években a Talpas utca 4. adott otthont Budapest XI. kerületében, melyhez ld.: Végh-Alpár Sándor: Restaurátorok órábérben. *Magyar Hírlap*, 1978. október 29. 11.: „A Talpas utcai farestaurátor-műteremre Sallay Mariann [sic!], az Országos Műemléki Felügyelőség tudományos osztályvezetője hívta fel a figyelmemet: – Menjen el és nézze meg. Az a műterem jól szimbolizálja restaurátoraink mai helyzetét.”

³⁴ Rády Ferenc (1937–), festőrestaurátor, festőművész. Angliai, franciaországi, törökországi és olaszországi tanulmányútjait követően, 1966-tól az OMF munkatársa. Részt vett többek közt Nógrádsáp, Tereske és Ják középkori, továbbá a gödöllői Grassalkovich-kastély barokk falfestményeinek restaurálásában. Képzőművészként főleg tűzzománcképeket, festett üveglakokat és akvarellfestményeket készít.

10. A pácini Mágóchy-kastély sgraffitóinak restaurálása, 1963. MÉM MDK, Tervtár, ltsz. D 25335. © Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Budapest

11. A málomi r. k. templom falfestményeinek restaurálási dokumentációja
Hús Zoltán rajza, 1978. © MÉM MDK, Tervtár, ltsz.R 45561. © Magyar Építészeti Múzeum
és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Budapest

társa volt (állományban), ahogy Deák Klára, Pintér Attila,³⁵ Bécsi János³⁶ és egy darabig Lente István³⁷ is.

KG: Szentesi Róza³⁸ és Illés János?³⁹

HSM: Ők nem voltak állományban, noha hozzá kell tegyem, hogy a restaurátorok státusza gyakran változott; hol állományban voltak, hol „bedolgoztak” az Alapon keresztül. Talán a faszobrász csoportot állítottuk fel utoljára. Sok szép munka fűződik hozzájuk, ennek ellenére talán még tovább fejleszthettük volna a részleget, képezve a munkatársakat, de erre egy pont után már nem volt kapacitásunk.

KG: Megemlítené néhány freskórestaurálást az OMF idejéből, amelyet emblematicusnak tart?

HSM: A keszthelyi ferences templom középkori freskóinak restaurálása nyolc-tíz évig tartott, és sajnos tele volt problémákkal.⁴⁰ Sokat beszélgettem róla Horlerrel, és végig amellet próbáltam érvelni, hogy néha el kell engedni egy kicsit a kartát, mert egy ilyen restaurálásnál nem lehet mindent töredékesen, foltokban hagyni.⁴¹ Utólag úgy gondolom, hogy a vezető restaurátor, Rády Ferenc sem érezte pontosan, hogyan nyúljon az emlékhöz. Márpedig egy ilyen munkánál ez a legfontosabb: az ecsetkezelés, amivel azt a picit nüanszot láthatóvá teszi, a kiegészítésekénél alkalmazott megkülönböztetések, az egyes árnyalatok közti játék; ezek mind számottevőbbek, mint az, hogy az ember mennyiben is hogyan próbálja követni mondjuk a kartában foglaltakat. Ezeket egy restaurátor vagy érzi, vagy nem, és a leginkább ez befolyásolja egy beavatkozás végeredményét. Mert az építészet és a restaurálás is egyfajta művészet, amihez vagy megvan a tehetsége az adott szakembernek, vagy nincs. Utóbbi esetben bárhogy követi az előírásokat, nem fogja tudni kifogástalanul elvégezni a rá bízott feladatot. Ugyanez érvényes a múzeumi restaurátorokra. Az egyetemi éveim alatt a

³⁵ Pintér Attila (1944–), festőrestaurátor. Az OMF munkatársaként részt vett többek közt a csarodai és a rakacsazendi református templom, valamint a pécsi ókeresztény sírkamrák falfestményeinek restaurálásában.

³⁶ Bécsi János (1941–), festőrestaurátor. 1969–1983: az OMF Tudományos Osztályának munkatársa. Ezt követően önálló restaurátorként dolgozott.

³⁷ Lente István (1936–), festőrestaurátor. 1961–1962: a Szépművészeti Múzeum, 1962–1963: az OMF munkatársa. 1963-tól önálló restaurátorként dolgozott. 1970–1972: az esztergomi Keresztény Múzeum munkatársa, majd 1980-ban egy évre visszatért az OMF-be, a festőrestaurátor csoport élére.

³⁸ Szentesi Róza (1924–), festőrestaurátor. Részt vett többek közt az aszói Podmaniczky-kastély, a sümegi római katolikus templom, valamint a bajnai Sándor-Metternich-kastély falképeinek restaurálásában.

³⁹ Illés János (1908–1994), festőrestaurátor. Munkásságát Kákay-Szabó Györggyel együtt a két háború között, Mauro Pellicoli magyarországi működése (Esztergom, Feldebrő, Veszprém, Sümeg falképeinek restaurálása) idején kezdte. 1959–1968: az OMF munkatársa, ezt követően önálló restaurátor.

⁴⁰ Rády Ferenc: A keszthelyi falképek helyreállítási munkálatairól. *Művészet*, 19. 1978. 4. 29.; Rády Ferenc–Bécsi János–Pintér Attila: *Keszthely, ferences templom. Falképhehelyreállítás 1974–1983. Restaurálási dokumentáció I–II*. Kézirat. Budapest, 1983. MÉM MDK, Tervtár, ltsz.: D 45950.; Rádi [Rády] Ferenc: A keszthelyi ferences templom falfestményeinek restaurálásáról – évtizedek távlatában. *Magyar Műemlékvédelem*, 14. 2007. 63–72.

⁴¹ Vö.: Hokkyné Sallay Marianne: 20 év képzőművészeti restaurálási a Karta tükrében. *Műemlékvédelem*, 28. 1984. 258–261.

Szép művészeti Múzeumba jártam gyakorlatra, és szorgalmasan látogattam a restaurátorműhelyt, mert az érdekelt igazán. Pontosan lehetett látni, hogy melyik restaurátor nyúlt egy-egy képhez, mert mind ott hagyta rajta a keze nyomát, ami különböző színvonalú restaurálásokat eredményezett. Az ecsetkezelésre senkit nem lehet megtanítani. Ahhoz művészi érzék kell, jó szem, illetve egészen finom rálátás. Tehát borzasztó sok múlik azon, hogy ki kapja meg az adott munkát, és azt hiszem, Keszthelyen is ez volt a fő probléma. Hozzáteszem, tényleg rendkívül töredékes volt az a falkép, ilyen esetben pedig mindig komoly dilemmát jelent, hogy mennyire és hogyan szabad kiegészíteni azt, valamint, hogy hogy mutat majd az egész helyreállított állapotban. Rády itt egy nagyon sötét alapot alkalmazott. Próbáltuk figyelmeztetni, hogy nem lesz jó, többször át is festettük vele a falképeket, aminek végül ez lett az eredménye; szerintem az egész túl sötét lett. Ugyanakkor számos remek restaurálást is említhetünk ebből az időszakból. A már említett vizsolyi például gyönyörűen sikerült, ahogy a feldebrői⁴² is.

KG: Mesélne azokról a restaurálásokról, amelyek előkészítésben a Tudományos Osztály részéről Ön vett részt?

HSM: Mire a falkutatási csoport létrejött, én már olyan beosztásban voltam, hogy a terepmunkában nem tudtam részt venni. Az utolsó alkalom még a lányom születése előtt volt, amikor Vizsoly falképeit feltárták – erről már meséltem. Entz tanár úr azt szerette volna, hogy idővel én irányítsam a restaurátorokat, ezért lementem, és egy héten keresztül bent ültem az állványon. Később, ha kaptunk egy falkép-restaurálási munkát, ugyanígy elmentem a restaurátorokkal, megnéztük, mit lesz a teendő a freskóval, majd készítettünk hozzá egy tervet. Amikor részlegesen előkerült töredékekből indultunk ki, mindig kérdéses volt, hogy találunk-e többet. Ha találtunk, akkor jöttek az újabb teendők, amihez újabb tervet készítettünk, ám az élet gyakorta ezt is felülírta. Az első helyszíni szemle során általában csak azt tudtuk megmondani, hogy nagyjából mekkora felületen kellene feltárást végezni, mert azt szabad szemmel is lehetett látni, hogy meddig tart a vakolatréteg. Az ezt követő próbafeltárások során lehántották a különböző rétegeket. Mindezt több, egymástól távolabb eső ponton hajtották végre, amiből ki lehetett következtetni, hogy a vakolat alatt fennmaradt középkori falfestmény mekkora kiterjedésű. Valójában soha nem tudtuk, hogy mit fogunk találni, és azt sem, hogy milyen állapotban kerül majd elő, ezért rendkívül nehéz volt előre tervezni.

Igazság szerint a falkép-restauratori és falkutatási munka technikailag nagyon hasonló. Különböznek egymástól abban, hogy a restaurátor többnyire kizárólag azzal a réteggel foglalkozik, amelyik a számára fontos képi ábrázolást hordozza, míg a falkutató a periodizációt és a rétegződést vizsgálja. Fokozatosan halad lefelé, hogy megvizsgálja a különböző rétegeket – van, hogy négyet-ötöt –, és megtalálja a legkorábbit, amiből kikövetkeztethető a későbbi átalakítások száma. Ennek köszönhetően a mi időnkben is

⁴² Az altemplom Árpád-kori falképeit Szentesi Róza és Illés János restaurálta 1961–1962-ben. – Vö.: Boromisza Péter–Nemessányi Klára: A feldebrői altemplom falképeinek és restaurálásának ismertetése. *Magyar Műemlékvédelem*, 11. 2002. 551.: 1. jegyzet: „Az 1961–1962-es restaurálás alkalmával a restaurátorok nem a teljes helyreállításra kaptak megbízást, számtalan egyéb rájuk háruló megoldandó feladat mellett csak a szükséges minimális mértékű beavatkozást végezhettek el – tömítés.”

12. Borsos Béla. MÉM MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, ltsz. K 1899. © Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Budapest

során alaposabban vizsgálták az egyes rétegeket, hiszen előfordult, hogy több különböző periódusú falfestészeti ábrázolás rejtőzött egymás alatt. Ezeket a tapasztalatokat kizárólag a gyakorlatban lehet megszerezni. Én terepmunkában nemigen vettem részt, az előkészítés és a szervezés volt a feladatomban.

KG: Ugyanakkor több cikket közölt középkori falképekről.

HSM: A legnagyobb publikációm a stájerországi falfestmények feldolgozása volt, ami a bécsi topográfiában jelent meg.

KG: Magyarországiakról is írt, Vizsoly után például Mecseknádasdról,⁴³ Szalonáról,⁴⁴ Cserkúttról.⁴⁵

HSM: Igen, általában ikonográfiai elemzéseket írtam a helyreállított falképekről. De a fő feladatomban nem ez volt, hanem a restaurálás megszervezése.

KG: Azokat a technikákat, amiket a korabeli restaurálás során alkalmaztak, befolyásolták valamilyen szinten a nemzetközi kapcsolatok? Volt rálátásuk például arra, hogyan dolgoznak Ausztriában?

HSM: Volt, de ezeket a tapasztalatokat nem tudtuk automatikusan átültetni a hazai gyakorlatba, mégpedig azért nem, mert az emléktanyánk alapvetően különbö-

nagyon sok tabu ledőlt. Régóta úgy tartották például, hogy a barokk épületek homlokzatait hagyományosan sárgára festették, ezért a korai restaurálások során több ízben ilyen színt adtak a külső falaknak. A falkutatási munkák során viszont fény derült arra, hogy ez nem igaz minden emlékre, mivel a sárgán kívül több helyütt zöld, illetve egyéb színű, barokk periódusú rétegre bukkantak. A homlokzatokon ritkán találtak falképet, de bizonyos esetekben ez is előfordult. A falkutatók és a restaurátorok sokat tanultak egymástól, olyannyira, hogy utóbbiak közül néhányan szinte teljes egészében elsajátították a roncsolásos kutatás módszertanát. Talán ez is közrejátszott abban, hogy idővel a festőrestaurátori kutatás

⁴³ Hokkyné Sallay Marianne: A mecseknádasdi Szent István-templom falképei. *Magyar Műemlékvédelem*, 7. 1974. 203–206.

⁴⁴ Hokkyné Sallay Marianne: A szalonnai református templom középkori falképei. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, 20. 1981. 53–72.

⁴⁵ Hokkyné Sallay Marianne: Középkori hónapkép-ciklus a cserkúti r. k. templomban. *Építés-Építészettudomány*, 15. 1983. 229–235. A Major Máté szerkesztésében megjelenő folyóirat szóban forgó számát Entz Géza köszöntésére állították össze 70. születésnapja alkalmából.

zik a nyugat-európaítól. Ezekben az országokban általában nem arról van szó, hogy minden töredékesen maradt meg, és „hason csúszva”, kis szikével kell feltárni azt a keveset, amit nekünk ezen az úton-módon sikerült. Ausztriában a restaurálás egy más fogalom volt. Ott annyi történt, hogy az épségben meglévő falképeket időnként letisztították; legyünk teljesen tárgyilagosak, ez volt helyreállítás. Ha valamilyen sérülés folytán egy kisebb foltban elpusztult a freskó, akkor – a kartának eleget téve – vékony kis vonalakkal kiegészítették azt a lyukat, ami távolról nem is látszott. Tehát egész más volt a feladatuk, mint nekünk. Itt a restaurálás azt jelentette, hogy feltárjuk az egykori falkéből megmaradt töredékeket, majd megpróbálunk valamit kihozni ezekből a fragmentumokból. Ha úgy tetszik, a két kezünkkel bányásztuk elő vagy vettük le a felületről azt a kevés eredeti emléket, hogy valami megmaradjon a távoli múltból. Nyugaton az eredeti anyag fennmaradásának köszönhetően ritkán volt szükség ilyesmire. Döbbenetes élmény volt Spanyolországban lemenni az altamirai barlangba, ahol ott van a barlangrajz a falon, a kutya nem nyúlt hozzá azóta. Akárcsak Olaszországban, ahol, ha bemegy az ember egy templomba, ott sorakoznak épségben a teljes freskóciklusok, egészen a 11. századtól. Ezzel szemben nálunk az apró töredékeket kell előbányászni, mert az évszázadok során mindent átfestettek, átalakítottak, amihez hozzá kell venni a százötven éves török hódoltság idejében keletkezett pusztulást. Nem véletlenül jobb a helyzet Erdélyben vagy a Felvidéken, ahová a török nem jutott el. Ott sokkal több ép műemléket találni a korábbi időkből.

FDE: Amikor 1977-ben megbízott osztályvezetőként átvette a Tudományos Osztályt, már a gyűjtemények is ehhez a részleghez tartoztak.

Így van. A gyűjteményeket a kezdet kezdetén Borsos Béla⁴⁶ vezette egy önálló részlegként, ami nem tartozott a Tudományos Osztályhoz.⁴⁷ A tervtár, fotótár és könyvtár közül egyik sem volt igazán jó állapotban. Hosszú évekig nem volt elegendő pénz arra, hogy az értéküknek megfelelő raktározási körülmények között tartsuk őket, ahogy a könyvvásárlás sem lehetett teljeskörű a forráshiány miatt. Sokkal többet kellett volna vásárolni, főleg nyugati könyveket. Például a franciák gyönyörűen feldolgozták a középkori műhelyeik, építészpáholyaik történetét, amiből rengeteget megtudhatunk a középkori építési-szerkesztési módszerekről. Akkoriban sajnos alig volt olyan könyvesbolt, ahol a nem Magyarországon megjelent köteteket meg lehetett volna vásárolni, a külföldről (hivatalból) érkező könyvek száma pedig alacsony volt.

A tervtár nem hiányos, mert ami a 19. század óta Magyarország műemlékeivel történt, annak a dokumentumai oda kerültek. A részleg működését az határozta meg, hogy az építészeti és restaurátori munkák, helyreállítások, kutatások anyagait le kellett adni a tervtárnak.⁴⁸ Nyilván volt, ami nem került be; ilyesmi mindenütt előfordul.

⁴⁶ Borsos Béla (1913–1991), építész, művészettörténész, egyetemi tanár. 1962–1976: az OMF Igazgatási, majd Gyűjteményi Osztályának vezetője. Fontos szerepet játszott Budapest műemlékeinek összeírásában, valamint a Magyar Építészeti Múzeum megalapításában.

⁴⁷ Az addig önálló Gyűjteményi Osztályt 1976-ban integrálták a Tudományos Osztályba, melyhez ld.: MÉM MDK, Tudományos Irattár, OMF iratok II. 1976/31/2.

⁴⁸ A tervtár hivatalos gyarapodása az OMF megalapítása előtt vette kezdetét. A 13/1949. számú tör-

A fényképeket nem volt kötelező leadni, ezzel együtt a fotótár is pótolhatatlan darabokat rejt. A folyamatos gyarapodás és leltározás mellett fontos lenne az anyagokat minél alaposabban feldolgozni, majd publikálni. Erre már nem jutott minden esetben kellő idő és erőforrás.⁴⁹ Az üvegnegatívok kapcsán például érdekes, hogy mit-hogyan fotóztak, mert teljesen más a látásmódja a 19. századi fényképésznek, mint a későbbieknek; mást éreztek fontosnak, mások a szögek, a beállítások. De a tervtári anyagban is fantasztikus, publikálásra is érdemes 19. századi művek vannak.

Miután Borsost nyugdíjba küldték, nem neveztek ki új vezetőt a helyére, hanem a teljes gyűjteményt átrakták a Tudományos Osztályra. 1984-ben Granasztói Katát bízta meg a vezetésével. Aztán a rendszerváltás környékén kaptunk egy jelentősebb támogatást a Soros Alapítványtól. Természetesen nem arról volt szó, hogy elmentünk Soros Györgyhez⁵⁰ pénzt kérni, hanem kiírtak egy pályázatot, amire jelentkezünk. Megírtam, hogy szeretnék egy kollégát ösztöndíjjal Angliába küldeni, valamint, hogy a hivatalnak új szekrényekre lenne szüksége a gyűjtemények számára. Két hét múlva kezembem volt a pénz, Ritoók Pali pedig – aki a lehető legjobban képzett, egészen kiváló művészettörténész volt már akkor – egy évre kiment Oxfordba, ahol az Orbán Viktor⁵¹ melletti szobában lakott.⁵² A hivatal hozzáadott valamennyi pénzt a Soros Alapítványtól kapott összeghez, amiből sikerült megvenni a méregdrága tűzálló tervtári rajzfiókokat az addigi ócska fa szekrények helyére. Ötven éve tologattuk őket jobbra-balra, épphogy össze nem rogytak. Mindenki nagyon féltette az értékes rajzokat, amiket egészen addig ezekben a fa szekrényekben tároltunk. Ekkor merült fel az egyetlen probléma a Táncsics Mihály utcai székházzal kapcsolatban, ugyanis kiderült, hogy túlságosan megerőltelné a födémeket ezeknek a szekrényeknek az elhelyezése, így statikai megerősítésre volt szükség. Nagyon jól megtervezték az épületet, de arra senki nem gondolt, hogy egy ilyen jellegű gyűjtemény helyét nem szabadna az emeleten kialakítani (a fotótár és a könyvtár a földszinten volt).

KG: Azt is meg kell jegyezni, hogy a tervtár idővel rengeteget gyarapodott, vagyis a tervezéskor még nem volt olyan volumenű, mint később.

HSM: Már akkor is nagy volt az anyag, 1872 óta minden megvolt. Ritkaságszámba mentek a 19. századi tervek. Ha külföldiek érkeztek, mindig megmutattuk nekik,

vényerejű rendelet magában foglalta, hogy valamennyi műemléki tervből egy példányt el kell juttatni a tervtárnak. Ehhez ld.: Keszegh Istvánné [Gerőné Krámer Márta]: Műemléki gyűjtemények. *Magyar Műemlékvédelem*, 1. 1960. 250. Az ún. kötelespéldányoknak a MÉM MDK által fenntartott műemléki tervtárba való leadását jelenleg a 68/2018. (IV. 9.) kormányrendelet 69. § 3–4. bekezdése írja elő.

⁴⁹ A gyűjteményben zajló tudományos feldolgozásról, forráskiadványokról és általánosságban a részlegről ld. még a Granasztóiné Györffy Katalinnal készített interjúnkat ld. még az *Enigma* jelen számában.

⁵⁰ Soros György (1930–), magyar származású amerikai közgazdász, üzletember és filantróp.

⁵¹ Orbán Viktor (1963–), jogász, politikus. 1998–2002 között, valamint 2010-től Magyarország miniszterelnöke. 1989 szeptembere és 1990 januárja között Soros-ösztöndíjjal az angol liberális filozófia történetét hallgatta Oxfordban, de az 1990-es magyarországi országgyűlési választás miatt félbeszakította tanulmányát.

⁵² A Soros Alapítvány évkönyve szerint erre 1989-ben került sor: [http://www.kka.hu/_Kozossegi_Adat-tar/Azadatt.nsf/02001425b1246fe38525664000665c75/41e51b595168b877c12571aa00416578/\\$FILE/Sorosévkönyv%0201989.pdf](http://www.kka.hu/_Kozossegi_Adat-tar/Azadatt.nsf/02001425b1246fe38525664000665c75/41e51b595168b877c12571aa00416578/$FILE/Sorosévkönyv%0201989.pdf) (letöltés ideje: 2024. október 25.).

hogy a teljes történelmi Magyarországra vonatkozó rajzanyag nálunk van. Ahogy az irattárban is mindent meg lehetett találni a MOB alapításáig visszamenőleg. Ezt az anyagrészt később Bardoly István rendezte. És az üvegnegatívok! Ma már önmagukban is műtárgynak számítanak, és komoly anyagi értéket képviselnek, hiszen igazi ritkaságok. Arra is a Soros Alapítványtól kaptunk pénzt, hogy speciális savmentes zacskókat vásároljunk a 19. század végi üvegnegatívoknak, nehogy tönkre menjenek. Már kezdtek elfakulni, úgyhogy megkérdeztem a vegyészünket, mi a teendő, és ő javasolta ezt a megoldást. Elég drágák voltak ezek a zacskók, és ilyesmikre korábban sosem volt pénz. Az 1990-es évek legnagyobb eredményének a tervtári rajzfiókok megvásárlását, valamint az üvegnegatívok megmentését tartom. Éreztem, hogy ezeket el kell intézni, amihez nem kell művészettörténésznek lenni, csak nagyon kell szeretni a régi dokumentumokat.

FDE: A gyűjteményes kollégákról szeretnénk még kérdezni. Milyen emlékeket őriz például például Borsos Béláról, Gerőné Krámer Mártáról, Gulyás Gyuláról,⁵³ Váliné Pogány Jolánról, és a többiekéről?

HSM: Borsos Béla majd másfél évtizedig vezette a Gyűjteményi Osztályt. Nagyon kedves, kellemes, kulturált ember volt, de érzésem szerint nem sok minden történt az ő idejében. A könyvtárat ismertem a legjobban, ahol a kezdeti időktől fogva sokat segítették Ilikének. Az én időmben Faller László vezette a könyvtárat, aki humoros ember volt, ellenben korántsem a legszorgalmasabb. Nem így Gerő Márti, aki mellett minden a helyén volt a fotótárban. Hosszú ideig dolgozott ott becsületesen és tisztességesen, jól ismerte az anyagot. Tudományos feldolgozást azonban nem végzett. A fotótárban volt még Lászlóné Laár Erika; ő is nagyon precíz volt. Az iratokat egy idő után Kata kezdte el rendszerezni, a tervtárban pedig B. Benkhard Lilla,⁵⁴ majd Pogány Joli végezte el a nagy rendrakást. Korábban Gulyás Gyula dolgozott itt, aki egyike volt a legokosabb embereknek, de a műemlékvédelem nem érdekelte annyira. Azt, hogy utána akkora karriert futott be, egy kicsit nekem is köszönheti. Emlékszem, amikor osztályvezető lettem, láttam, hogy a tervtári anyag egy része nincs beleltározva. Ugyanakkor, mivel kevés kutató volt, Gyula jelezte, hogy nem csak a tervtárral szeretne foglalkozni.⁵⁵

– Rendben, Gyula, akkor a maga feladata lesz a pácini kastély helyreállításának tudományos előkészítése – mondtam.

⁵³ Gulyás Gyula (1944–), filmrendező, művészettörténész. 1968–1970: az MNG, majd az MTA Művészettörténeti Kutatócsoportja, 1970–1979: az OMF munkatársa. 1976–1980: a Balázs Béla Stúdió, 1980-tól a Mafilm rendezője. 1989–2000: a Videográfia Egyesület alapító társelnöke, 1992–1995: a Magyar Dokumentumfilm-műhely elnöke, 1993–2006: a Miskolci Egyetem Kulturális és Vizuális Antropológia Tanszékének docense.

⁵⁴ B. Benkhard Lilla (1951–), régész. 1969-től az OMF Tudományos Osztálya régészeti csoportjának a rajzolója. 1972–1983: a tervtár munkatársa, 1979-től a vezetője. 1982-től a hivatal tudományos kutatója, 1983 óta Kőszeg műemlékeinek kutatója, a készülő nagytopográfia egyik szerzője.

⁵⁵ Gulyás Gyula néhány topográfiai szócikket is írt, például Fényeslitkéről, Kisvárdáról, Mándokról és néhány további északkelet-magyarországi településről: *Szabolcs-Szatmár megye műemlékei*, I–II. Szerk. Entz Géza. Budapest, 1986–1987. 403–406.; 15–27., 57–62.

Ugyanis, ha elkezdődött egy tervezési munka, valamelyik művészettörténész készített hozzá egy szakirodalmi összeállítást, valamint feltérképezte, hogy mit lehet tudni az adott épületről. Gyulácska fél éves késéssel leadott egy dossziét: elkészítette Pácin teljes szociográfiai felmérését. A kastélyról mindössze fél oldal volt a műben.⁵⁶ Semmi szükségünk nem volt rá! De őt ez érdekelte. Ezután behívtam, és mondtam neki:

– Ide figyeljen, Gyula, maga tehetségesen filmezik, ellenben abszolút nem érdekli a műemlékvédelem. Nem volna jobb magának valahol máshol?

Igazam lett, mert a testvérével⁵⁷ együtt készített filmek⁵⁸ komoly sikereket arattak. Előbb Lilla, majd Joli vette át a tervtárat, és beletárolta az elmaradásokat. Már korábban is ömlöttek be a tervek, mert mentek a munkák, ráadásul nemcsak az OMF, hanem az egyéb tervezőirodák által felújított műemlékek anyagai is le kellett adni. Napi 15–20 dokumentációt be kellett volna leltározni, ehelyett Gyula a pácini szociográfiával foglalkozott.

Az irattár anyaga is elképesztően izgalmas. Pláne a 19. század végi–20. század elejei iratokkal lenne érdemes foglalkozni. A korai anyagot jobban ismerem, mint a későbbit, de emlékszem, hogy nemcsak a levelezéseket, hanem az összefoglaló eredményeket, tervtanácsi jegyzőkönyveket is leadtuk. Kifejezetten izgalmas lehet egy tervtanácsi jegyzőkönyv abból a szempontból, hogy milyen észrevételeket tesznek, hisz néha komoly viták alakultak ki. Az intézmény fejlődésére nézve nagyon fontos dolgok vannak ezekben a dokumentumokban. Egy ponton lezártuk az irattárat, az elmúlt harminc év anyaga már nincs benne. Emlékszem, hoztak egy rendeletet, hogy a továbbiakban nem kell leadni az anyagokat, ezért a kilencvenes évek vezetői dömpingje, minisztériumi váltásaikor készült iratok már nincsenek meg, pedig ezekben és az ezutániakban is nagyon sok érdekesség lehet.

FDE: Egy másik gyűjtemény, a Magyar Építészeti Múzeum anyaga is a Tudományos Osztályhoz tartozott.

HSM: Az OMF kicsit túlvállalta magát – ez biztos. A kivitelezés pont úgy idegen volt a hivataltól, ahogy az Építészeti Múzeumnak sem a Tudományos Osztályhoz

⁵⁶ Vö.: Feld István: Korai kastélyok és kúriák Északkelet-Magyarországon. *Vagabundus. Gulyás Gyula tiszteletére*. Szerk. Biczó Gábor. Miskolc, 2004. 79–80.: „a pácini kastély újabb, immár teljeskörű helyreállítása során épp az épület feltételezett középkori eredete kapcsán kapcsolódhatott be 1978-ban e sorok régész végzettségű írója munkatársaival a – természetesen művészettörténész diplomával rendelkező – Gulyás Gyula által vezetett újabb kutatásba. Már az első néhány kutatóárral megállapíthattuk, hogy szó sincs középkori épületről, s később, amikor már teljesen tehermentesítettük a filmművészet számára a jelen kötettel 60. születésnapján köszöntött Tanár Urat, fel is tárhattuk annak a feliratos kőtáblának az eredeti helyét, mely minden írott forrásnál jobban – vagy azokkal szemben – bizonyította, hogy késő-reneszánsz építészünk ezen gyöngyszeme teljes egészében 1581-ben épült.”

⁵⁷ Gulyás János (1946–2021), filmrendező, operatőr, egyetemi tanár. 1976–1979: a Híradó- és Dokumentum Filmstúdió operatőre, 1979–1993: a Mafilm rendezője és operatőre, 1993–1994: a Magyar Televízió Dokumentum Műsorok Stúdiójának vezetője.

⁵⁸ Pl. *Azért a víz az út...* (1980), *Pofonok völgye, avagy Papp Lacit nem lehet legyőzni* (1981), *Én is jártam Isonzónál* (1986), *Málenkij robot* (1990), *Széki lassú* (1993) stb.

kellett volna tartoznia. Annak a múzeumi világ keretébe kellett volna behelyezkednie, mert ott van a helye, nem nálunk. Az Építészeti Múzeum nagyon fontos törekvés volt, de rendkívül méltatlan körülmények között tengődött évtizedeken át. Megálmodták, majd egyszerűen nem volt meg hozzá a kellő fedezet. Mások mellett Zádor Annuska forszírozta a létrehozását, éppen akkoriban, amikor visszamentem gyesről. Meg is alapították, de a körülmények nem voltak megfelelőek. Nagy nehezen kaptunk egy kis lakóházat Óbudán, a Mókus utcában. Az az épület csak arra volt jó, hogy a gyűjteményt viszonylag megnyugtatóan elhelyezzük benne, de egyetlenegy olyan térrel sem rendelkezett, amiben kiállítást lehetett volna rendezni. Teljesen alkalmatlan volt arra, hogy bármilyen múzeumi rendezvényre sor kerüljön benne.⁵⁹

FDE: A székház aulájában azért voltak kiállítások.

HSM: Persze, időnként kiállítottunk egy-egy anyagrészt, de az nem elég. Múzeumként kellett volna egy rendes kiállítóhely. Mondhatjuk, hogy milyen jó, hogy gyűjtöttük az anyagot – eszméletlen mennyiségű anyag zúdult a nyakukba –, de egy múzeum addig nem múzeum, amíg nincsen állandó kiállítása. Tényleg remek anyagunk volt, és szegény Pusztai Laci⁶⁰ mindent megpróbált, de pénz nélkül képtelenség volt előrelépni.

KG: Legyen szíves, meséljen még Pusztai Lászlóról.

HSM: Egy végtelenül rendes, tisztességes és lelkes ember volt, nagyon kedveltem. Annyira akarta az Építészeti Múzeumot... Akarta, csinálta, hőiesen küzdött érte – teljesen reménytelenül. Nagyon jó anyagokat gyűjtött be, de mi a manót tehetett volna pénz nélkül? Főnökként többször fel is vettem, hogy nem lehetne-e ezt a múzeumot valahogy külön kezelni? Nem mondhattam mást, mert sajnos egyáltalán nem tartoztak bele az osztály profiljába, annyira más jellegű problémákkal küszködtek, mint ez az „élő”, gyakorlatibb terület. Egy múzeum másképp működik és mások a teendői, mint egy olyan intézménynek, amelyik kutatásokat végez és az alkalmazottai terepre járnak. A múzeumnak önállónak kellett volna lennie – ez az igazság. Minden évben beállítottunk valamennyi pénzt a működésre, amit soha nem kaptunk meg. Időnként, ha a restaurátor csoport keretéből áttehettem valamennyit a múzeumba, akkor restauráltattunk ezt-azt, hogy legalább a legrosszabb állapotban lévő műtárgyakat megmenthessük. Ilyen körülmények között nem tudtak olyan eredményeket felmutatni, mint amelyekre egyébként képesek

⁵⁹ Vö.: Bugár-Mészáros Károly: A Magyar Építészeti Múzeumról. *Műemlékvédelem*, 46. 2002. 90-95.; Kovács Dániel: Fehérvártól a Sándor-palotáig: az Építészeti Múzeum korai története. *Építészfórum*, 2022. november 22. Online: <https://epiteszforum.hu/fehervartol-a-sandor-palotaig-az-epiteszeti-muzeum-korai-tortenete> (letöltés ideje: 2024. október 5.).

⁶⁰ Pusztai László (1944–2017), művészettörténész. 1968-tól az OMF Gyűjteményi Osztályán dolgozott. 1975–2000: a Magyar Építészeti Múzeum vezetője. Ez idő alatt jelentős gyűjtőmunkát végzett, többek között Tólos Gyula, Györgyi Dénes, Rimanóczy Gyula hagyatékával gyarapítva a múzeumot. 1979-ben meghívottként jelen volt Helsinkiben az ICAM (International Confederation of Architectural Museums/Építészeti Múzeumok Nemzetközi Szövetsége) megalapításánál. Behatóan foglalkozott a magyarországi öntöttvas-művészettel.

lettek volna. Ritoók Pali és Hadik András⁶¹ is ott dolgozott, mind remek szakemberek voltak; nem rajtuk múlt a dolog. A munkatársak és a gyűjtemény is más körülményeket érdemelt volna. Mégis azt érzem, hogy ezek az évek bizonyos szempontból pozitívak voltak, mert isteni anyagokat tudtak megszerezni, és végül is ez a fontos. Aztán majd csak lesz ezekkel is valami.

A múzeum helyzetéhez tegyük hozzá: Mendele halála után már tényleg csak úgy jöttek-mentek a legkülönbözőbb igazgatók, akik közül senki sem tudta igazán, hogy miről szól ez az egész, mik az igazán fontos dolgok, hisz máshonnan érkeztek, más területen dolgoztak, mással foglalkoztak korábban. Hogy minek kéne lennie a fő csapásnak és mi az, ami igazán fontos, azt azok tudták, akik ott „nőttek fel”. És ebbe az is beletartozik, hogy mit kellett volna, illetve mit lehetett volna tenni az Építészeti Múzeummal. Ez azért is szomorú, mert az 1990 utáni politikai berendezés elvileg nagyobb hangsúlyt fektetett a nemzeti gondolkodásra, mint a korábbiak – legalábbis ezt mondták. Kérdem én: ebből a szempontból mi a fontos, ha nem az, hogy a múzeumokban őrzött régi anyagokat megnyugtatóan őrizhessék és bemutathassák? Ahelyett, hogy hamis pátoszt kreálnánk, és állandóan a nemzet nagyságáról beszél-nénk, az anyagot kellene bemutatni, mert az a tény, az mutatja meg reálisan, hogy mink van, honnan jövünk. Ezt kellene megmutatni az embereknek, nem elhallgatva a szomorú sorsot, vagyis, hogy ennek az anyagnak bizonyos részei különböző időkből és különböző okokból kifolyólag jelentős mértékben elpusztultak. Ezt is sokkal jobban kellene hangsúlyozni. Minden emlék pótolhatatlan. Ami egyszer elpusztult, azt nem tudom újból megalkotni. Felőlem mondhatnak, amit akarnak, de minden, ami másolat, az egész egyszerűen nem lehet ugyanaz, mint az eredeti, és nem ugyanazt az értéket képviseli. Az eredetiség érték, az mutatja meg a valóságot. És ezt az értéket devalválom, ha megpróbálok valami olyat alkotni, ami az eredetiség látszatát szeretné kelteni, miközben másolat. Egy múzeum pedig pontosan erre jó (ez a feladata): megmutatja ezeket az értékeket, az eredeti darabokat, a nemzet kultúrkincsét. Nem feltétlenül olyan látványos, amilyen a mai technika alkalmazásával lehetne, de eredeti. Hiába rekonstruálják egy az egyben a Szent István-termet, az akkor is másolat marad, miközben a múzeumban ott vannak az eredeti dokumentumok. Az az anyag a miénk, és az mutatja meg, hogy kik vagyunk, és hogyan néztünk ki valójában.

FDE: A gyakorlatban hogyan zajlott ennek a népes osztálynak a vezetése? Hogyan tudta nyomon követni az eseményeket?

HSM: Nem szerettem a nagy osztályértekezleteket, egész idő alatt talán egy ilyet tartottam. Mindig azokkal beszéltem meg a dolgokat, akikre tartozott, hisz miért zavartam volna a falkép-restaurátorokat a régészeti munkákkal? Máskor kifejezetten azt a team-et hívtam össze, amelyik egy adott épületen dolgozott. Megbeszéltük, hogy a különféle szakágak hogyan tudják beosztani úgy a munkájukat, hogy egyrészt ne zavarják egymást, másrészt, hogy betartsák azt a rendet, ami az eredményes munkához szükséges, hisz természetesen nem mindegy, hogy ki mikor lép be a munka-

⁶¹ Hadik András (1953–), művészettörténész, muzeológus. 1981–2011: a Magyar Építészeti Múzeum munkatársa.

folyamatba. Azért tudtam ennyi emberrel mindent elintézni, mert minden percem be volt osztva. Nem volt olyan, hogy órákig értekeztem. Fél órát adtam az ügyekre, mert tudtam, hogy vagy meg tudjuk beszélni annyi idő alatt, vagy úgysem lesz belőle semmi. Soha nem kiabáltam, épp ellenkezőleg: akkor voltam a legcsendesebb, ha nagyon dühös voltam.

FDE: Mi tudta kiváltani Marianne haragját?

HSM: Nagyon nem szerettem, ha valaki nem tartotta be azt, amit megbeszélünk. Ha nem tudja betartani, szóljon. De azt sem szerettem, ha egymásra próbáltak rákenni valamit. Akkor mindig behívtam a másik felet is, és az egész viszály rögtön abbamaradt. Egyik sem szólt a háta mögött a másik ellen, mert tudták, hogy öt perc múlva ott lesz, akiről beszéltek. Ha valakivel bajunk van, azt meg kell mondani a szemébe (lehetőleg anélkül, hogy megsértenénk).

KG: Hát, igen...

FDE: Ez valóban nagyon fontos.

HSM: Egyszer Sándor Mari valami nagy hülyeséget csinált – olyan típus volt –, amiért Entz tanár úr kénytelen volt fegyelmit adni neki. Nagyon nem szerette az ilyesmit, ezért behívatott, mint helyettesét:

– Marinak kellene adni egy fegyelmit. Marianne, hadd ne nekem kelljen.

Megírtam, majd betettem egy szép borítékba. Mari épp beteg volt, felhívtam otthon, és mondtam, hogy átmegyek meglátogatni. Elvittem neki a papírt, átadtam, majd miután elolvasta, megköszönte a fegyelmit, még pusztit is kaptam. Az ilyen helyzeteket is meg lehetett oldani. Nekem soha nem volt bajom az emberekkel. A körülményekkel volt bajom, amik nem tették lehetővé, hogy a dolgok simán menjenek. Persze, egy ekkora hivatalban törvényszerűen akadtak olyanok, akik szerették bántani a másikat, a vezető egyik legnehezebb feladata pedig az, hogy ezeket át tudja hidalni. Fontos, hogy az ilyesimből ne csináljunk ügyet, és ne álljunk azonnal valamelyik oldalra, hanem tegyük helyre azt a személyt, akit helyre kell tennünk. Nagyon sokat számított, hogy egy tízfős csoportból indulva lettem egy ekkora részleg vezetője, ugyanis mindenkit ismertem. Nemcsak a hivatalból, hanem a távolabbi, műemlékekhez kötődő szakmai körökből is, hiszen 1955 szeptemberétől 1998 januárjáig kizárólag ezen a területen mozogtam. Volt időm szép lassan megismerni az embereket, hiszen nem belekerültem egy tömegbe, hanem mellettem fejlődött fel a hivatal. Ez nagy előny volt.

KG: Megemlítenénk néhány kollégáját a Tudományos Osztályról, akik még nem vagy csak érintőlegesen kerültek szóba, és arra kérnénk, mondja el, milyen emlékeket őriz róluk. Nem hangzott még el Voit Pál⁶² neve.

HSM: Még egyetemi hallgatóként ismertem meg Voit Pált. Az Iparművészeti Múzeum igazgatója volt, ahonnan politikai okokból kellett távoznia. Nem volt állása, ezért odavették hozzánk a Tudományos Osztályra, Entz tanár úr pedig teljesen szabad kezet adott neki. Nagyon nagy tudású ember volt, ráadásul az a típus, aki ezt

⁶² Voit Pál (1909–1988), művészettörténész. 1936-tól a budapesti Iparművészeti Múzeum munkatársa, 1946–1949 között az igazgatója. 1954-ig alkalmi megbízatásokból élt. 1954–1960: az Akadémiai Kiadó szerkesztője, 1960–1970: az OMF munkatársa, Tudományos Osztályának osztályvezető-helyettese.

13. Voit Pál Egerben, a háttérben a minorita templommal. MÉM MDK, Tudományos Irrattár, Lymbus, ltsz. K 1899. © Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Budapest

a hatalmas tudását hajlandó is volt bizonyos fokig átadni. Osztályvezető-helyettesi státusszal bírt, így amikor Entz tanár úr szabadságra ment, rá bízta a részleget. Ő is gyakran fordult hozzám a korábban már említett kéréssel:

– Mindent megcsinállok, Marianne, de ha be kell menni Gólyához, ezt a feladatot meghagynám magának.

A hivatalban kizárólag a Heves megyei topográfián⁶³ dolgozott, ami remekül sikerült. Valljuk be, ezek a kötetek igencsak különböző színvonalon valósultak meg, és rengeteg múlt azon, hogy ki szerkesztette őket. Voit szinte teljesen egyedül csinálta Heves megyét, hiszen gyakorlatilag nem volt más dolga. Ez ellen természetesen egyikünk sem szólt egy szót sem, és nemcsak az iránta érzett tisztelet, hanem az együttérzés miatt sem. Nagyon csúnyán tették ki az Iparművészetiből.

KG: Erről beszélt esetleg Önöknek? Az Esterházy-per következtében történt mindez.⁶⁴

HSM: Soha nem beszélt róla, ez nem volt téma. Ennek ellenére nagyjából tudtuk, mi történt. Azt hiszem, le is tartóztatták.

KG: Fél évet börtönben ült.

⁶³ Voit Pál: *Heves megye műemlékei*, I–III. Szerk. Dercsényi Dezső, Voit Pál. Budapest, 1969–1978.

⁶⁴ Az Esterházy-perhez Csernyánszky Mária kapcsán ld. a Bardoly Istvánnal készített interjúnkat: *Enigma*, 29. 2022 (2023). No 113. 131–132.: 39–40. jegyzet.

HSM: Igen, én is így tudom. De soha egyetlen szó sem hangzott el erről a témáról. Persze, abban a korszakban sok mindenről nem beszéltünk – csend volt. Ebben az esetben is ez történt: tudtunk a Voittal történetekről, de ő magában tartotta az érzéseit, mi pedig nem kérdeztük. Elég hamar elment tőlünk; azt hiszem, elfáradt. Nagyon sok igazságtalanság érte, és talán nehezen dolgozta fel ezeket. Pár évig volt csak az OMF-ben. Amikor elérte a nyugdíjkorhatárt, azonnal élt a lehetőséggel.

FDE: A jegyzék kapcsán röviden említette Gergelyffy Andrást. Hogyan látja a falkutatósi módszer létrejöttében betöltött szerepét?⁶⁵

HSM: Gergelyffy András egy kedves, rendes, tisztességes ember volt. Rengeteget segített másoknak, a lelke mélyéig vallásos volt, amit nagyon tiszteltem benne, de az az érzésem, hogy fontosabb volt számára a hit és az egyházi vonal, mint a műemlékes szakma. Rettenetesen lassú volt, mint maga a csiga. Amit megcsinált, az a többieknek tizedannyi idejükbe tellett. A felesége sajnos sokat betegeskedett, András pedig példaértékűen ápolta. Ugyanakkor elképesztő dolgai voltak. Valahányszor kiküldték Sopronba, Győrnél leszedték a vonatról, és bevitték a rendőrségre, mert elfelejtette magával vinni az engedélyt. Ekkoriban külön engedélyre volt szükség, hogy a határsávba mehessünk kutatni, óriási cirkusz volt. A nőket kevésbé zargatták ez ügyben, de a férfiakat rendszerint igazoltatták, és Andriskát folyton „meg is fogták”. Azt gondolták, disszidálni fog, pedig, ha valaki, hát ő teljes mértékben alkalmatlan lett volna ilyesmire. Úgy érzem, hogy a falkutatás módszerének kidolgozásában nem játszott jelentős szerepet. Azt Dávid Ferinek és a körülötte dolgozó fiatalabb kollégáknak, Lövei Pálnak, Mentényi Klárának, Lászay Juditnak, Somorjay Sélysette-nek, Haris Andreának, valamint Szakál Ernő támogatásának köszönhetjük. Meghatározók voltak a hozzájuk csatlakozó építészek is, akik hamar felismerték, mekkora segítséget jelent számukra az a temérdek adat, amit a falkutatás által megismerhettek. Feri remek kapcsolatot alakított ki velük is; őt valójában mindenki szerette. Okos, értelmes, kitűnő szakember volt, emellett lelkes és szorgalmas – mindent megcsinált. A fiatalok is nagyon kedvelték, szívesen dolgoztak vele, ahogy ő is velük.

14. Gergelyffy András. MÉM MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, ltsz. K 1899. © Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Budapest

⁶⁵ Gergelyffy Andrásnak a falkutatási módszer létrejöttében betöltött szerepéhez ld.: Lövei Pál: A falkutatási módszer vázlatos története Magyarországon. *A falkutatás elmélete és gyakorlata a műemlékvédelemben*. Szerk. Bardoly István, Haris Andrea. Budapest, 2020. 30–32., 41.

FDE: Kevesebb szó esett eddig a régészekről, Czeglédy Ilonáról⁶⁶ pedig talán semennyi sem.

HSM: Jó szakember volt, mindig igyekezett rendesen dolgozni, de rengeteg problémája volt az életben. Talán emiatt nem volt meg benne az az abszolút lelkesedés, mint Valter Ilonában, Sándor Máriában, Feld Istvánban. A legtöbb kollégán azt láttam az osztályon, hogy örömet jelent számára a munka, Icának viszont mindig volt valami problémája. Miután én lettem az osztályvezető, egy kis idő elteltével el is ment a hivatalból.

KG: Kozák Károlyról is szeretnénk volna kérdezni. Utólag sok kritikai éri a munkásságát.

HSM: Borzasztóan tiszteltem, hogy egy tanító három gyerekkel otthagyja az állását, és elkezd egyetemre járni – ez egy döbbenetes dolog volt. Közel negyven évesen jött ki az ELTE-éről. Szorgalmas volt, de nem volt meg benne az a szervezői készség, amire szükség lett volna, továbbá mérhetetlenül féltékeny volt másokra, és senkivel nem akarta megosztani a kutatási eredményeit. Ez utóbbi állandó vita tárgya volt. Egyszerűen nem adott át részletes dokumentációt az építéseknek, hanem ült rajta. A másik probléma az volt, hogy valójában nem fejezte be az egyetemet, nem volt diplomája. Entz tanár úr maga volt a jóság, így ezt is elnézte neki, mégpedig ugyanazon körülmények miatt, amiért én sem szeretnék róla rosszakat mondani – három gyerek, családi háttér, terhelt előélet. Talán az sem volt meg benne, ami Valter Ilonában, Sándor Máriában igen; ők egyszerűen az orrukkal érezték, hogy mit kell csinálni a terepen. Karcsi is lelkes volt, egy jó iparos. Rendkívül tiszteletreméltó volt a szakmája iránti ragaszkodása, és alapjában véve szörnyen sajnáltam őt. De egyszerűen soha nem adott le egyetlen tisztességes dokumentációt sem, így pedig nem lehet dolgozni. Szép dolog a régészet és az elért eredmények, ám azokat dokumentálni, publikálni kell, aztán odaadni az építésznek, különben nem lehet velük mit kezdeni. Nincs mese, a műemlékvédelem nem egyszerűes munka, hanem a legkülönbözőbb szakemberek közös tevékenysége. Nem lehet vasmarokkal őrizni, amit találtam, nehogy „ellopják”. Még csak hasonló sem fordult elő soha, Karcsi mégis képtelen volt megbízni a kollégáiban, emellett túlságosan kedves sem volt, sokkal inkább magánakvaló. Szerintem ez mind abból fakadt, hogy nehéz körülmények között kellett eltartania három gyereket, ezért inkább sajnálta őt az ember, minthogy szidta volna. Főként Eger⁶⁷ bánta mindezt; egy másik régésszel valószínűleg többet tudnánk róla, mint amennyit most tudunk, ez a nagy magyar igazság. Emlékszem, amikor Mendele Feri volt az igazgató, többször is összeültünk, hogy mégis mi a fenét csináljunk Karcsival. Nem akartunk rosszat neki, hiszen mindnyájan tudtuk, miről van szó.

Amikor elment, iszonyú rendetlenség maradt utána, töménytelen leltározatlan lelettel. Nagyon fontos volt, hogy a régészek által feltárt kőanyagról lehetőleg azonnal készüljön leltár. Karcsi ezt a munkát sosem végezte el. Szerintem túl is vállalta magát, valamint sokszor túl aprólékosan dolgozott, sok mindent elodázva, miközben

⁶⁶ Czeglédy Ilona (1937–2022), régész, muzeológus. 1961–1968: az OMF Tudományos Osztályának munkatársa, 1968–1974: a diósgyőri várban létrehozott múzeum igazgatója, 1974–1981: a Múzeumi Restaurátor és Módszertani Központ osztályvezetője, 1981–1992: az MNM tudományos főmunkatársa.

⁶⁷ Vö.: Kárpátné Ézsias Edit: Kozák Károly egri vonatkozású művei. *Az Egri Vár Híradója*, 21–22. 1990. 6–9.

bizonyos dolgokat azonnal meg kell csinálni. Nem lehet azt mondani, hogy majd két-három hónap múlva megcsinálom azt a vacak leltárt, mert egyszerűen nem létezik olyan agy, amelyik ennyi idő elteltével is pontosan tudná, hogy egyik-másik lelet honnan került elő. Azt a leletanyagot akkor kell leírni, amikor megtaláltam, és egy olyan nagy ásatásnál, mint amilyen az egri volt, minden ilyen lépés rettenetesen fontos. Nekem a mai napig Ilu⁶⁸ az egyik legjobb barátnőm. Rengetegszer láttam, hogyan dolgozik, és pontosan tudom, hogy mindent azonnal dokumentált, mindent rögtön beleltározott, mert ez számára volt fontos ahhoz, hogy utána le tudja vonni a következtetéseket egy publikációban.

KG: Pamer Nóra.

HSM: Nórácska? Ő egy külön fejezete az életünknek. Nagyon kulturált, nagyon értelmes nő volt. Mikor én az egyetemre jártam, ő már végzett. De Sorgo orvosprofesszorhoz⁶⁹ ment feleségül, és egy nyitott tetejű, piros autóval rohangászott, ami az 1950-es években finoman szólva meglepő volt. A férje révén egy kiterjedt, értelmiségiekből álló társaság tagja volt. Ekkoriban került a hivatalba.

FDE: Később 20. századdal is foglalkozott, a két világháború közötti építészettel.⁷⁰

HSM: A későbbi munkásságának nem ismerem a részleteit. Azt tudom, hogy egyrészt élete végén majdnem megvakult, másrészt, miután elvált De Sorgótól, hosszú ideig Gerő Laci bácsival élt együtt, mindenféle egyéb munkákat vállalva, mert nem nagyon tudott már kimenni a terepre. Persze, korábban is adódtak problémák. Néhány alkalommal mondtuk – illetve mondták – neki, hogy „Nóra, nem keresztbe, a falra merőlegesen kéne húzni azt az árkot?”⁷¹

FDE: Lukács Zsuzsa, Mezősiné Kozák Éva.⁷²

HSM: Zsuzsa is részt vett a falkutatási munkákban, és nagyon rendszeresen dolgozott. Tisztességesen, lelkesen elvégzett minden feladatot, és rendes ember volt. Tökéletesen beleillett a társaságba.

Éváról is ugyanezeket tudom mondani. Rendkívül szorgalmas volt, mindig szépen beleltározta a leleteket, megírta a dokumentációt, és többnyire publikálta is a kutatási eredményeit. Rend volt körülötte, és remekül lehetett vele együtt dolgozni. Szegény, állandóan restellte magát a nagybátyja, Kozák Károly miatt.

KG: Tóth Sándor.

HSM: A művészettörténészek közül az egyik legérdekesebb egyéniség volt. Nem sokat dolgoztam vele, mert ő főleg ásatásokon vett részt (Entz tanár úr idejében), nekem pedig a régészekkel akkor még nemigen volt kapcsolatom, amikor pedig átvettem az osztály vezetését, már nem dolgozott az OMF-ben. Kitűnő kvalitású, egyben igen

⁶⁸ Valter Ilona

⁶⁹ De Sorgo Miklós (1880–1972), orvos.

⁷⁰ Pamer Nóra: *Magyar építészet a két világháború között*. Budapest, 1986.

⁷¹ A kismánai vár ásatása során is tudunk egy ilyen esetről, amelyhez ld. a Vándor Andrással készített interjúnkat: *Enigma*, 29. 2022 (2023). No 113. 121.

⁷² Mezősiné Kozák Éva (1939–2016), régész. Négy évtizeden át az OMF munkatársa volt. Főleg a Dunántúl emlékeinek kutatója, a vértesszentkeresztii bencés apátság romjainak feltárója és monográfiusa.

csak öntörvényű ember volt. Mindnyájan tudtuk, hogy egy speciális személyiség, aki bizonyos értelemben kilóg a sorból. Entz tanár úr nagyon kedvelte, hiszen ismerte az esztét, tudta, milyen kiváló meglátásai vannak. Azzal viszont nem szeretett volna Tóth Sándor kapcsán szembenézni, hogy egy hivatal az egy hivatal, ahol vannak szabályok, és bizony sok esetben tartania kellett a hátát érte. Egy szakmai kollektívában nem lehet úgy dolgozni, hogy mindig a saját elképzeléseim és gondolataim után megyek, bizonyos alkalmazkodási képességre – bárhol dolgozik is az ember – szükség van. Sándor nagyon nehezen viselte, ha valami nem az ő elképzelései szerint történt. Félreértés ne essék, valószínűleg nagyon sok mindenben igaza volt, tehát még csak azt sem lehet mondani, hogy elfogultan látott volna dolgokat. (Bár ezt is inkább csak hallomásra alapozom, mivel soha nem dolgoztunk közvetlenül együtt.) Ugyanakkor, ha éppen nem volt igaza, ő azokban az esetekben is csak harcolt és harcolt tovább.

Ezen túlmenően képtelen volt tudatosítani magában az akkori világ korlátait, amiket akkor sem lehetett átlépni, ha az ember a feje tetejére állt. Kezdvé azzal, hogy soha nem volt elég pénz; amíg én ott dolgoztam, ez volt az egyik legnagyobb átok. Sokszor mondták, hogy a régészek lassan dolgoznak. De vajon miért? Ha tudom, hogy egy ásatás kétfélmillió forintba kerül, de csak ötszázezret kapok rá egy évben, miért dolgozzak gyorsan? Hiszen a hiányzó összeg miatt úgysem tudom befejezni a feladatot abban az évben. Ez állandó probléma volt, Entz tanár úr alatt és az én időmben is mindig megkaptuk, hogy nem készülünk el időben az ásatásokkal, miközben sosem adták oda hozzá a szükséges összeget.

Tóth Sándor rettenetesen nehezen vette ezeket a problémákat, miközben pozitív eredmény is akadt bőven. Emlékszem, mekkora eredménynek számított, mikor a hivatalvezetésnek sikerült elérnie, hogy hozzanak egy törvényt, amelynek értelmében minden nagyberuházás előtt kötelezően elő kellett írni az ásatást. Ez önmagában véve óriási dolog volt, akkor is, ha a gyakorlatban a törvény elfogadása után soha nem adtak annyi pénzt, amennyibe az ásatások kerültek. De legalább a lehetősége megvolt annak, hogy előzetes feltárásokat végezzünk. Az 1950-es években nem volt még ilyen törvény, úgy dobálták ki a véletlenül előkerült leleteket, mint annak a rendje. Aztán az is sokat számított, hogy megindult a régészeti topográfia. Ezt az akadémia irányította, de a mi szakembereink is részt vettek benne. Nagyon fontos volt, mert rengeteg mindent előzetesen rögzített, ami alapján később, ha valahol elkezdtek egy munkát, tudni lehetett, hogy ásatást kell végezni, mert biztosan leletekre bukkanhatnak. Szóval voltak előre lépések, csak épp minden lassan ment, pénz nélkül és komoly nehézségekkel. És persze borzasztóan sok múlt az egyes embereken, akikkel a műemlékvédelem kapcsolatba került. Minden könnyebben ment, ha a hivatal olyan partnerre lelt, mint amilyen Takács Gyula⁷³ volt Baranyában. Párttag létre eredetileg történelemtanár volt, és imádta a megyéjét, imádta a régiségeket – persze, hogy mindig

⁷³ Takács Gyula (1929–2020), magyar-történelem szakos tanár, művelődéspolitikus. Pécsen tanított, majd 1954-ben kinevezték a Baranya Megyei VB. oktatási osztályvezetőjének. 1957-től a művelődési osztályt vezette ugyanott. 1966–1990: a Baranya megyei tanács elnökhelyettese. Kulcsszerepet vállalt a pécsi Modern Magyar Képtár, a Csontváry Múzeum, valamint a Művészetek Háza megalapításában.

segített. Sándor Mari annyit ázott a középkori egyetem területén, amennyit akart, hiszen mind Takács, mind a püspök⁷⁴ támogatta ebben. A püspök biztosította a területet, a megyei tanács pedig örült, hogy újabb és újabb középkori részletek kerülnek elő. Ilyen körülmények között ragyogóan lehetett dolgozni. Azonban olyan tanácselnökre is emlékszem, aki nem akart segíteni a hivatalnak, mert egyszerűen nem érdekelte ez az egész. Sok mindentől függött tehát a munkánk viszonylagos zavartalansága, Tóth Sanyi pedig nehezen maradt nyugodt ennyi bizonytalanság közepette, ha nem tetszett neki valami, akkor megsértődött, és a legborzalmasabb dolgokat mondta olyan embereknek, akiknek nem kellett volna. Kiabált, az a típus volt. Különben kedveltem őt, tényleg egy nagyon okos, nagyon kulturált, szakmailag rendkívül felkészült kollégáról van szó, akinek rengeteg mindenben igaza volt. Talán még többre vihette volna egy kicsit könnyebb természetű; a nehéz természetű emberek mindig önmaguk ellen (is) dolgoznak.

FDE: Dobrovits Dorottya.

HSM: Dorka nagyon okos lány volt és nagyon szerencsétlen is egyszerre. Érdekes, egyszersmind meglehetősen terhelt család az övék, mind a két lány, ő is és a húga is öngyilkos lett. Az édesanyjuk a néprajzos Dömötör Tekla,⁷⁵ az édesapjuk, Dobrovits Aladár volt. Csak felületesen ismertem őket, pontosan tudom, hogy a szakmájukban mindketten kiválóak voltak, tehát itt inkább emberi problémákról lehetett szó, valamint talán arról – az egyébként nem ritka jelenségről –, hogy a kiemelkedő ész sokszor idegrendszeri gondokkal is együtt járhat. A lányaik egy állandó személyes problémáktól terhelt családban éltek, hisz nem lehet véletlen, ha két gyerek is öngyilkos lesz. Ott valami komoly gond volt, ami az egész életükre rányomta a bélyeget.

Dorka sokkal többre lett volna hivatott; okos is volt, tisztességes is, és akart is. Példás szorgalom jellemezte, korántsem az édesapja pozíciójától remélt előnyökre akarta építeni a karrierjét. Kiemelkedő műveltséggel és szakmai felkészültséggel rendelkezett, remekül beszélt nyelveket, tehát minden szempontból abszolút alkalmas volt arra, hogy igazán jelentős tudományos pályát fusson be. Nem szakmai problémák miatt vetett véget az életének. A férjével, Császár Lászlóval⁷⁶ nyolc éven át egy gimnáziumba jártam Kispesten. Ő mondta el nekem, hogyan történt. Beszélgettek otthon, és valamiben nem értettek egyet (nem kiabáltak egymással, pusztán más véleményen voltak), mire Dorka felállt, azt mondta, neki ebből elege van, odament az ablakhoz, és leugrott a negyedik emeletről. Azt hiszem, ebből is érzékelhető, hogy súlyos idegrendszeri problémái lehetnek. Korábban elváltak a szüleik, ráadásul – amennyire tudom – óriási cirkusszal. Szóval súlyosan terhelt család volt az övék.

⁷⁴ Cserháti József (1914–1994), római katolikus pap, 1964–1989: pécsi megyéspüspök.

⁷⁵ Dömötör Tekla (1914–1987), néprajzkutató, folklórkutató, tanszékvezető egyetemi tanár. Kerényi Károly köréhez tartozott. 1945–1946: az MNM elnökségének tagja, 1946–1953: a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár munkatársa. 1953-tól az ELTE BTK Folklór Tanszékének oktatója, majd vezetője, ezzel párhuzamosan 1958 és 1966 között a Színházstudományi Intézet osztályvezetője.

⁷⁶ Császár László (1933–2008), építészmérnök. 1956–1957: a budapesti 23. sz. Építőipari Vállalat munkatársa, 1957–1970: az OMF előadója, 1970–1976: az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium Területrendezési Főosztályának főmérnök-főelőadója, 1976–1990: az OMF Műemlékfelügyeleti Osztályának helyettes vezetője. 1980 és 1982 között az intézmény párttitkára.

FDE: Császár Lászlóval az OMF-ben találkozott újra?

HSM: Igen.

FDE: Róla is mesélne nekünk?

HSM: Csaszikáról? Nagyon kedves ember volt, de őszintén szólva nem tartottam a legkiemelkedőbb építészek egyikének.

FDE: Talán csak a kezdeti időszakban tervezett, a tervtárban fennmaradt néhány rajza.

HSM: Valóban nem a Tervezési Osztályon dolgozott, hanem... Hol is?

FDE: A Felügyeleti Osztályon.

HSM: Igen! Román András mellett.

FDE: Aztán kabinetfőnök lett.

HSM: Ez már azután lehetett, hogy én nyugdíjba mentem, mert erre nem emlékszem. Császi a gimnáziumban rendes tanuló volt, és később az OMF-ben is mindig tisztességesen megcsinálta, amit kellett, de kiemelkedő tervekre nem emlékszem tőle. Talán egy épülettel foglalkozott hosszabban.⁷⁷ Dolgozott becsülettel, de amíg én ott voltam, igazán nagy dolgok nem történtek körülötte, nem játszott meghatározó szerepet.

FDE: Később a vas- és vasbeton-építészettel foglalkozott – abból írt kandidátusi dolgozatot.⁷⁸

HSM: Ez is később lehetett, miután eljöttem. Ők tovább maradtak. Én tíz évet dolgoztam még azután, hogy elértem a nyugdíjkorhatárt, ami akkor 55 év volt. 65 évesen jöttem el.

KG: Térjünk át a műemlék-helyreállításokra, valamint a Tervezési Osztályra, amelyet az OMF megalapítását követően elsőként Gerő László vezetett.

HSM: Fantasztikus volt a maga könnyedségével. Remek osztályvezető, aki pontosan tudta, mennyire szabad beleavatkozni a kollégái dolgába, és hogy hagyni kell őket önállóan dolgozni, amennyire csak lehet. Ez egy nagyon fontos vezetői képesség, amit az embernek ebben a pozícióban meg kell tanulnia. Én Entz tanár úrtól tanultam meg, és később is ezt követtem. Mindig megnéztem, ki mire alkalmas, és igyekeztem ennek megfelelően olyan feladatot adni neki, amiről tudtam, hogy meg tudja csinálni. Gerő is pontosan így járt el. Emellett a helyreállításai is mindig remekül sikerültek, nagyon jó ízléssel tervezett, a könyvei pedig – az egy külön történet. Hét, nyolc, tíz könyvből írt egy újat, és mindezt borzasztó rövid idő alatt. Mikor bekerültem a Várgondnokságba, a Puskin utcában mindig jelezte, hogy melyik kötetekre lenne szüksége a könyvtárból, és mivel Ilike már nem volt olyan fiatal, sokat segítettem neki. Mászkaltam a létrákon, hogy előszedjem Gerő Laci bácsinak a könyveket, aztán egyszer csak – nagyjából egy hét elteltével – megérkezett egy kis kiadvánnyal, amit abból a hét könyvből állított össze. Nagyon jól írt, olvasmányos stílusban. Az ő könyveit nyugodtan oda lehetett adni bárkinek, mert mindenki élvezettel olvasta, ráadásul a műemlékvédelemben is óriási szükség van ilyen jellegű kiadványokra.

⁷⁷ Minden bizonnyal a kisvárdai várról lehet szó: Császár László: A kisvárdai vár helyreállítása. *Műemlékvédelem*, 41. 1997. 275–276.

⁷⁸ Császár László: *Korai vas és vasbeton építészetünk*. Budapest, 1978.; Uő: *A vázas építésmód változatai és formai jellegzetességei a történeti magyar építészetben – kandidátusi értekezés*. Debrecen, 1988.

Mindemellett pompásan szórakoztunk Gerő társaságában. Rém szellemes és kelles ember volt, azután is, hogy teljesen igazságtalanul leváltották a Tervezési Osztály éléről. Amikor ez történt, addigra oly mértékben kinőttük a Dísz téri épületet, hogy sehol nem volt hely neki a házban. A régészek hatan ültek egy szobában, köztük Valter Ilu, Kozák Éva, Sándor Mari; ők fogadták be Laci bácsit. Éveken át ott ült a sok lány között, akik egyszerűen imádták őt. Rövid idő elteltével az osztályunk tiszteletbeli tagjaként tekintettünk rá, és minden osztálybulira meghívtuk. Épp a múltkor beszéltem Iluval, és felidézte, hogy az egyik oldalán ott ült Gerő tanár úr, a másikon Sándor Mari. Hogy mi volt abban a szobában...

FDE: Tudható Gerő leváltásának a pontos oka?

HSM: Egész pontosan nem tudom. Érzésem szerint a lelke mélyén nagyon megviselte őt a leváltása. Amikor ez történt, negyven-ötven év körül járt, ereje teljében volt, és jóformán csak dolgozott. Vagyis teljesen igazságtalanul váltották le, ugyanis a könnyedsége ellenére kiemelkedően szorgalmas volt, aki mindig tette a dolgát. Az is tény, hogy nem volt egy diplomata. Rém szellemesen, de sokszor odamondott, ami időnként talált is. El tudom képzelni, hogy valami ilyesmi miatt haragudtak meg rá.⁷⁹

Gerő épp az ellenkezője volt Horlernek, jöllehet, mindkettőjüknek megvoltak a maga erői. Horler például óriási zeneértő volt, állandóan operába járt, valamint nagyon jó hangja volt, és – mélyen vallásos emberként – a Mátyás-templom kórusában énekelt. Ha jó kedve volt, a mi társaságunkban is istenien zongorázott. Egyszer rendeztek egy bulit az OMF-ben, amire valahonnan szereztek egy pianínót, és Horler egész este azon játszott, énekelt a különféle slágereket, táncolt. Néha megmutatta ezt a nagyon emberi oldalát is, és amikor épp nem hivatali ügyben kellett eljárni, olyankor rendkívül jópofa ember volt, jól el lehetett vele beszélgetni. Ugyanakkor az a típus volt, akihez nagyon kevesen tudtak igazán közel kerülni. Mindnyájan maximálisan elismertük, de megközelíteni általában nem sikerült, pedig szerettük, tiszteltük. Kezdetben a főváros műemlékvédelmi osztályán dolgozott, ahol az engedélyeket adták ki. Kitűnően ismerte a jogszabályokat, és a későbbi működéséből kiindulva azt gondolom, nem lehetett könnyű dolguk a delikvenseknek, akik engedélyt kértek tőle. Később a publikációi mindig kiválóan sikerültek. Aprólékosan dolgozott, és mindennel nagyon lassan készült el, de a végeredmény általában őt igazolta.

KG: Mennyiben befolyásolta Horler Miklós szemléletmódja, habitusa a Tervezési Osztály munkáját, vagyis az országban zajló műemlék-helyreállításokat?

⁷⁹ 1961-ben a 22-es Építővállalattól érkező Heincz László vette át az OMF Kivitelezési Osztályát, ahova számos kollégáját magával vitte (pártvonalról). Ezt követően egy hónapokig tartó belső vizsgálat indult, amelynek pontos okai egyelőre ismeretlenek, az eredményeként viszont fegyelmi úton eltávolították Párkányi Mihály főmérnököt, Gerő Lászlót pedig leváltották a Tervezési Osztály éléről. Ehhez ld.: Schönerné Pusztai Ilona: Az Országos Műemléki Felügyelőség emlékezete. *Ars Hungarica*, 45. 2019. 344–345. Ld. továbbá a Schönerné Pusztai Ilonával készített interjúnkat: *Enigma*, 29. 2022 (2023). No 113. 45–46.: 9–10. jegyzet. Kevésbé valószínű, hogy az 1950–1954 között a budai vár déli védműrendszerét, majd 1966-ig a középkori királyi palota gótikus nagytermét és kápolnáját, valamint a Király-pincét rekonstruáló-helyreállító Gerő László leváltására direkt politikai okokból került volna sor.

HSM: Horler életét és vérért adta a műemlékvédelemért. Fantasztikusan képzett, kulturált, egyszerismind roppant merev ember volt, egy katonatiszt édesapa gyermeke, akinek ez a tulajdonsága a hivatali munkáján is nyomot hagyott. Szögezzük le még egyszer: rengeteget dolgozott, és nagyon sokat tett a műemlékekért. De a gyakorlatban közel sem volt olyan jó építész, mint amennyire elméleti szakemberként kiemelkedett. A simontornyai vár helyreállításában⁸⁰ a műemlékvédelemről vallott elvei öltöttek testet. Számomra ez volt az állatorvosi ló, mindig azt mondtuk: „Itt van a karta.” Amit tervezett, az a szöveg szó szerinti értelmezése és megvalósítása volt, ahelyett, hogy az eszméjét használta volna egyfajta irányelvként. Azon a váron mindent bemutattak, ami előkerült, ugyanakkor semmit nem egészítettek ki, és ebből egy meglehetősen kaotikus végeredmény született. Ugyanakkor a Bakócz-kápolna, ami szintén az ő munkája volt, gyönyörűen sikerült, még ha ebben az esetben jóval könnyebb is volt a dolga, hiszen minden megmaradt eredeti állapotában.⁸¹

Meggyőződésem szerint a konzerválni vagy restaurálni vitában⁸² az igazság valahol félúton van, Magyarországon pedig nagyon nehéz a helyzet, ugyanis a helyreállításokat az adott ország műemlék-állománya mellett egyéb körülmények is befolyásolják. Könnyű Olaszországban vagy Franciaországban, Angliáról nem is beszélve, ahol az évszázadok folyamán semmit nem pusztítottak el, hanem mindent kicseréltek, vagy ráépítették az újat a régebbire. A középkori templomokat és lakóházakat minden esetben megtartották, és hol egy új ablakot, hol egy új kaput építettek be, annak függvényében, hogy mire volt épp szükség. De nem állították helyre az éppen aktuális korszaknak megfelelően az egész épületet. Jól nyomon követhető mindez Vézelay gótikus lakóházain, amelyekbe úgy építették be az új, barokk ablakokat, hogy azok illeszkedjenek a gótikus stílusúakhoz. Ezáltal érezni az időt, a korszak folyamatos változását. Nem

⁸⁰ A simontornyai vár helyreállítására 1964–1975 között került sor: Horler Miklós: A simontornyai vár helyreállítása. *Magyar Építőművészet*, 24. 1975. 5. 46–55.; Uő: A simontornyai vár. *Kandidátusi disszertáció*. Budapest 1980. S. a. r. és utószó: Tüskés Anna. Pécs, 2024. – Vö.: Vukoszavlyev Zorán: Rekonstruált műemlékvédelem. A simontornyai vár 1964–75. évi helyreállítása. *Műemlékvédelem*, 61. 2017. 310–323.

⁸¹ Az OMF az 1970-es évek végén vette be a programtervébe a Bakócz-kápolna helyreállítását, amire 1983-ban került sor: „A Simor érsek által végeztetett munkák óta a Bakócz-kápolna képe lényegesen nem változott, ám az idő múlása és a mindennapi használata mindinkább érezte rajta hatását. Stukkóból készült kupolája beázott, világítása, berendezése elavult, a kortársak által oly sokszor megcsodált színű és fényű vörösmárvány architektúra pedig mind jobban megsűrűlt és elszennyeződött.” – Horler Miklós: *A Bakócz-kápolna az esztergomi főszékesegyházban*. Budapest, 1987. 105.

⁸² „Konzerválni és nem restaurálni” – Georg Gottfried Dehio *A műemlékek védelme és gondozása a tizenkilencedik században* című előadásából (1905) vett részlet: Georg Gottfried Dehio: *Denkmalschutz und Denkmalpflege im neunzehnten Jahrhundert. Rede zu Feier des Geburtstages Sr. Majestas des Kaisers gehalten in der Aula der Kaiser-Wilhelms-Universität am 27. Januar 1905*. Strassburg, 1905. Az idézet helye a magyar fordításban: Georg Gottfried Dehio: A műemlékek védelme és gondozása a tizenkilencedik században. Ford. Rozványiné Tombor Ilona, Tamási Judit. *Magyar Műemlékvédelem*, 10. 1996. 200. A John Ruskin, Camillo Boito, majd Alois Riegl és Max Dvořák által hirdetett alapelveit Dehio nyomán Hartwig Schmidt fogalmazta egységre ezzel a jelmonddal, melyhez ld.: Zsembery Ákos: Elmélet és gyakorlat viszonya a mai itáliai műemlékvédelemben. *Műemlékvédelem*, 53. 2009. 223.

pusztították el automatikusan a korábbi, mint nálunk, hanem megőrizték azt, ami régi, és ahhoz tették hozzá ízlésesen a maguk korát. Ebben a folyamatban, ezekben az emlékekben érezni a történelmet.

Utólag visszatekintve az az érzésem, hogy néha nem voltunk elég határozottak Horlerrel szemben. Azzal, ahogyan az elképzeléseit igyekezett megvalósítani, teljes mértékben leállított mindent, ami egy kicsit kreatívabbá tehetett volna egy helyreállítást. Sok esetben úgy tűnt, hogy valamivel többet is megengedhetnének, főleg, ha jobban hallgatnának Szakál Ernőre, aki mindig pontosan tudta, meddig mehet el, és milyen mértékben rekonstruálhat valamit. Aránytalanul több figyelmet fordítottunk a hitelességre, mint az esztétikumra, miközben egy műemlék helyreállításakor az utóbbi hasonlóan fontos szerepet játszik. Azt a pontot kell megtalálni, ahol még maradéktalanul hiteles vagyok, de már az esztétikumot is figyelembe veszem. E tekintetben óriási szerencse, hogy jó építészeink voltak, hisz minden helyreállítás magán viseli a tervező keze nyomát. Mendele Ferenc és Erdei Ferenc épületei abszolút harmonikusak, mert érezték, hogy milyen új elemet helyezhetnek el és hogyan. Ugyanez elmondható Schönerné Pusztai Ilonáról.⁸³ Ők hárman pontosan tudták, hol van az a pont, ahol meg kell állniuk, addig viszont minden esetben elmentek. Ezzel szemben Simontornyán egyetlen dolog számított, a hitelesség, ami viszont egy „műalkotás” esetében rosszul hat. Hanzival is ez volt a legnagyobb probléma, pedig remek építész volt, de nem érezte, hol van az a pont, ahol az esztétikumnak is érvényesülnie kell. Híven követte a kartát, amit véleményem szerint némiképp félreértelmezett, hiszen a szöveg nem írta elő ennyire szigorúan, hogy a megkülönböztetett anyaghasználat során a kiegészítés ilyen ordítóan különüljön el az eredetitől. Lehet olyan új anyagot használni, ami bár eltérő, látványában egy kissé mégis belesimul az intakt épületrészekbe, és olyat is, ami kiabál. Hanzsi imádta a betont, ami az utóbbi kategóriába tartozik, ráadásul idővel kiderült róla, hogy tönkreteszi a körülötte lévő eredeti építőanyagot. Korántsem mindegy, hogy egy rom helyreállításakor betont vagy másfajta kőanyagot, esetleg téglát használunk. Mindig azt mondtam, hogy ha a Salamon-tornyot nem betonnal egészítik ki,⁸⁴ hanem mondjuk téglával, majd adnak neki egy finom, szinte áttetsző vakolást, akkor senki nem szól egy árva szót sem, hisz esztétikailag is elfogadható összkép született volna, egyszersmind eleget téve az eltérő anyaghasználatnak. Nem rakhatok egy hatalmas betontömböt a műemlékre, ami leuralja az egészet, és tönkreteszi a látványt, miközben azt a sarkot hitelesen helyre lehetett volna állítani, hiszen ott nem lehettek eredetileg olyan faragványok, amelyeknek a rekonstruálása bizonytalanságot okozott volna. Nem szabad ennyire szigorúan ragaszkodni az elvekhez, mert a gyakorlat néha más megoldásokat követel meg. Ha az épületet nem pusztán egy hasznos tárgynak tekintem, hanem kvázi műalkotásnak (és sokat közülük jogosan tekinthetünk annak), akkor muszáj valamennyit engednem

⁸³ Schönerné Pusztai Ilona (1935–), építészmérnök, 1959–1991 között az OMF munkatársa. Előbb a Kivitelezési Osztályon, majd 1962-től a Tervezési Osztályon dolgozott; 1983-ig a Sedlmayr János vezette műteremben. Ekkor műteremvezető lett, 1986-tól nyugdíjba vonulásáig pedig a Tervezési Osztályt vezette.

⁸⁴ Sedlmayr János: A visegrádi lakótorony helyreállítása. *Műemlékvédelem*, 10. 1966. 17–27.

az esztétikai elvárásoknak. Bizonyos esetekben erre nem került sor, az említetteken kívül például Diósgyőr esetében sem.⁸⁵

FDE: Ha már Diósgyőr: milyen emlékeket őriz Ferenczy Károlyról?⁸⁶ Ő is a Sedlmayr-féle vonalat képviselte.

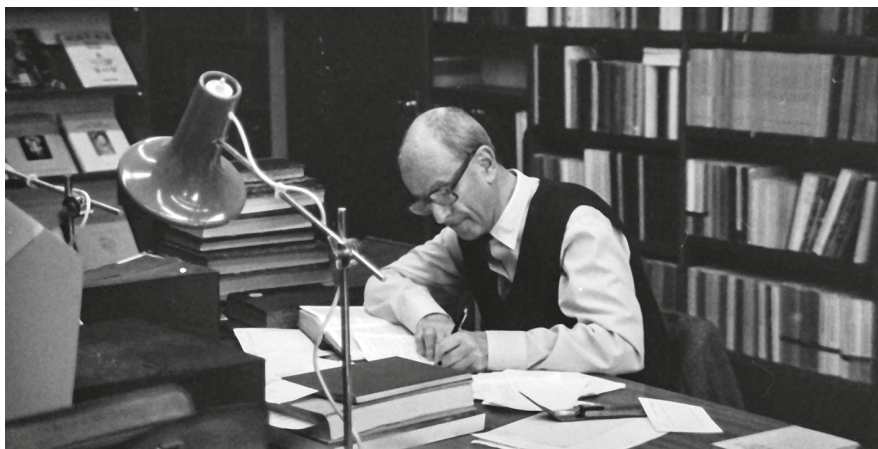
HSM: A mi korunk és a mi szakterületünk egyik legérdekesebb, legfurcsább és talán legvitathatóbb figurája volt, akihez szinte csak pro vagy kontra viszonyultak a kollégák: vagy kedvelték vagy nagyon nem. Rendkívül öntörvényű ember volt, aki kiváló művészi érzékkel és tehetséggel bírt; nagyon érezte a szépséget, viszont rettentő nehezen viselte el, hogy nem alkothat. Az ő számára valójában gátat jelenthetett, hogy műemlékekkel kellett foglalkoznia, hiszen a helyreállítás elsődleges célja a „visz-szaszerkesztés”, és nem valami újnak a megteremtése, mint a műépítészetben. Ehhez persze óriási szükség van egyfajta művészi érzékre, a feladat azonban a meglévő érték megőrzése, így valamennyi esetben ahhoz kell igazodni. Nagyfokú alázatra van szükség, mert elsősorban nem az építés, hanem a műemlék a fontos. Ferenczynek viszont mindig lényegesebb volt, hogy ő maga hogyan jelenik meg a műemléken, és ez inkább egy alkotó művész sajátja. Rendkívül nehezen gyakorolt szakmai önmérsékletet, emellett meglehetősen nehéz, már-már megfélékezhetetlen természettel bírt abban a kemény világban, amelyben éltünk. Az OMF-et persze okkal tartották sokan egy oázisnak a magyar valóságban belül. Tényleg viszonylagos nyugalomban dolgozhattunk, és szakmailag egyáltalán nem szóltak bele a munkánkba, azonban a szabályokat kökeményen be kellett tartani. Ferenczynek mondhatott az ember, amit akart, ha ő valamit elhatározott, annak úgy kellett történnie. Talán jobban kiteljesedhetett volna műépítésként. Bár, ki tudja? Hisz akkoriban – nagyjából az 1980-as évekig – nagyon nehéz volt igazi modern építészetet művelni Magyarországon, épp az említett korlátok miatt. Ferenczy igazi nagy korszaka az 1960-as években volt. Ő is nagyon hamar, szinte a kezdet-kezdetén bekerült a műemlékvédelembe,⁸⁷ akárcsak Sedlmayr, Détszy⁸⁸ vagy én. Mi nem az a nemzedék voltunk, amelyik az 1970–1980-as években már merészebben mozgolódott, pedig Ferenczynek erre lett volna szüksége. De kérдем én, mit tehetett ő az 1950–1960-as években a maga habitusával és szellemiségével? Hiszen mindig alkotni akart, ami állandó összetűzéseket eredményezett. Szegény műemlékek néha nagyon megsínyllették ezeket a vitákat.

⁸⁵ A diósgyőri vár helyreállítása 1953–1970 között zajlott. Ld.: Ferenczy Károly: A diósgyőri vár építészeti helyreállítása. *Az Egri Nyári Egyetem előadásai 1978*. Kiad. Barcza Géza. Eger, 1978. 63–73.; Uő: A diósgyőri várom építészeti restaurálása és műemlékvédelme. *Magyar Műemlékvédelem*, 9. 1984. 163–253.

⁸⁶ Ferenczy Károly (1925–2007), építészmérnök. 1955-ig a BME Építészettörténeti Tanszékének tanársegédje, adjunktusa, majd az Építészkar tanulmányi osztályának vezetője. Ezt követően a Várgondnokság Műemléki Csoportja, majd az OMF Tervezési Osztályának munkatársa.

⁸⁷ Ferenczy Károly 1955-től a Várgondnokság munkatársa volt, amelyhez ld.: MÉM MDK, Tudományos Irrattár, Vg. 2/1.

⁸⁸ Détszy Mihály (1922–2008), építészmérnök, klasszika-filológus. Az OMF munkatársaként Borsod-Abaúj-Zemplén, Heves és Jász-Nagykun-Szolnok megye műemlék-felügyelője. A tervei szerint valósult meg az egri és a sárospataki vár helyreállítása.

15. Koppány Tibor. MÉM MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, ltsz. K 1899. © Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Budapest

KG: A felsorolt építések közül szinte valamennyien vezették a Tervezési Osztály valamelyik műtermét.

HSM: Kezdetben Sedlmayr, Erdei, Mende, ugye?

KG: Később pedig Koppány Tibor is.

HSM: Igen, neki is volt műterme. Az összes építészünk közül ő volt a legkultúraltabb. Majdnem olyan képzett volt tudományosan, régészetileg, mint építészetileg; minden további nélkül le tudott folytatni egy ásatást egymaga. A fia, Andriská⁸⁹ régész is lett; egyidősek a lányommal, együtt jártak óvodába. Szelíd ember volt – talán ez rá a legjobb kifejezés –, nem volt egy harcos egyéniség, és azt kell mondjam, nem volt egy igazi vezető alkat, annak ellenére, hogy fantasztikus tudással rendelkezett. Végtelenül kedves ember volt, nagyon jó barátok voltunk vele is és a feleségével is. Zárkózottabb, tudós természetű volt, sokat dolgozott egyedül – elmélyülten, alaposan. Más habitus volt, mint Erdei Feri, Mende vagy Lonca,⁹⁰ akik pezsegtek a műtermükben. Nem tartozott a hivatal élharcosai közé, hanem szép csendben dolgozott, én pedig sok más mellett ezt is rendkívül becsültem benne.

FDE: A városléptékű tervezés műfajából kit emelne ki?

HSM: Ezzel mi kevésbé foglalkoztunk, de feltétlenül kiemelendő Kerényi József.⁹¹ Egészen kiváló építész volt, és amit Kecskeméttel, annak a városnak a szecessziós világával csinált, az egészen fantasztikus. Sopronban mi voltunk jelen, és az ott dolgozó számos építész is magas színvonalon állt – Nagypál Judittal az élen.

⁸⁹ Koppány András (1967–), régész. 1996-tól az ÁMRK és jogutódjainak munkatársa, 2019 óta a MÉM MDK Kutatási Osztályának vezetője.

⁹⁰ Schönerné Pusztai Ilona

⁹¹ Kerényi József Péter (1939–2016), építész, egyetemi tanár, országgyűlési képviselő. 1963–1964: az OMF, 1964–1984: a Bács-Kiskun Megyei Tervező Vállalat, 1984–1987: a VÁTI munkatársa. 1987-től a műegyetem Lakóépület Tanszékének docense, majd egyetemi tanára.

FDE: Székesfehérvár, Eger, Győr?

HSM: Ezeket a folyamatokat nem kísértem végig közvetlen közelről, de valóban voltak olyan, módszeresen elindított munkák, amelyek keretében komplett városokat rendbe hoztak. Továbbá a hivatal együttműködött a Magyar Építőművészek Szövetségével, illetve az MTA Építészeti és Műemléki Albizottságával, amelynek Finta József⁹² volt az elnöke. Az OMF-et én képviseltem ezekben a partnerségekben. Fintáék nemcsak a műemlékekkel foglalkoztak, hanem komplett városképekben – városléptékben – gondolkoztak, ami a bizottsági üléseken rendre megnyilvánult, és nagyon fontos volt. A várbán igen komoly eredményeket értünk el e tekintetben. Innen ismertem például Antall Józsefet,⁹³ ugyanis valamennyi, a vári épületeket érintő beavatkozás előtt összehívtak egy testületet, amely, miután bemutatták neki a terveket, elmondhatta a véleményét, Antall-lal pedig éveken át egy bizottságban ültünk. Akkor már nemcsak egyes épületeket nyilváníthattak védetté, hanem területeket is. Utóbbi esetben szinte még szigorúbban vették az eljárást, így több alkalommal előfordult, hogy egy épület kétszer ment a zsűri elé, ha valami nem tetszett. Természetesen nem sikerülhetett minden tökéletesen, mégis igyekeztünk legalább azt elérni – akár Sopronról, akár Budáról volt szó –, hogy ne kerüljenek oda nem illő elemek a városképbe, amelyek végképp tönkretennék azt. Ez a törekvés napjainkban nem igazán érvényesül. Néha az az érzésem, hogy még a 18. század is jobban tudta, mit kell csinálnia egy városépítésznek, mint a mostaniak.

KG: Mesélne nekünk a Kivitelezési Osztályról?

HSM: Arról tudok a legkevesebbet.

KG: Esetleg Havassy Pálról?⁹⁴

HSM: Ő volt a főmérnök. A kivitelezéssel tényleg nagyon keveset foglalkoztam – nem is értek hozzá, és nem is vindikálok magamnak ilyen jogot. Az önmagában rendkívül hasznos és fontos volt, hogy az OMF saját kivitelezést bonyolíthatott. Az egykori felhozatal meglehetősen vegyesnek mondható. A soproni és a pécsi kivitelezési részleg egészen kiváló volt; nyilvánvalóan ott is adódtak differenciák a különböző építésvezetőségek között, de alapján véve egységes színvonalat hoztak, és remekül dolgoztak.

A Kivitelezési Osztály vezetői között volt olyan, aki tágabb értelemben is bele tudott helyezkedni a hivatal működésébe, de olyan is, aki inkább magukra a feladatokra koncentrált. Az ő dolguk az volt, hogy a műemlékes építészek terveit megvalósítsák. Rengeteg problémával küszködtek: pénz-, eszköz- és munkaerő-hiánnyal. Utóbbit tekintve némileg paradoxnak tűnhet, hogy mindeközben hatalmasra duzzadt ez a részleg, az OMF utolsó éveiben már többszázan dolgoztak itt. De nem tennék ez ügyben konkrétabb megállapításokat, mert nem igazán volt közöm hozzájuk, nem láttam közelről a munkájukat.

⁹² Finta József (1935–2024), építésmérnök, az MTA tagja. 1958-tól évtizedeken át a LAKÓTERV munkatársa, 1966-tól a Magyar Építőművészek Szövetségének vezetőségi tagja. 1994 végén megalapította a Finta és Társai Építész Stúdió Kft.-t.

⁹³ Ifj. Antall József (1932–1993), politikus, könyvtáros, orvostörténész, muzeológus. 1990–1993: Magyarország miniszterelnöke.

⁹⁴ Havassy Pál (1924–1985), építésmérnök. 1950–1964: a KÖZTI tervező mérnöke és létesítményi főmérnöke, ezt követően 1984-ig az OMF főmérnöke, majd általános, illetve műszaki igazgatóhelyettese volt.

FDE: Mi volt pontosan a főmérnök szerepe és feladatköre?

HSM: Ő irányította a teljes kivitelezést.

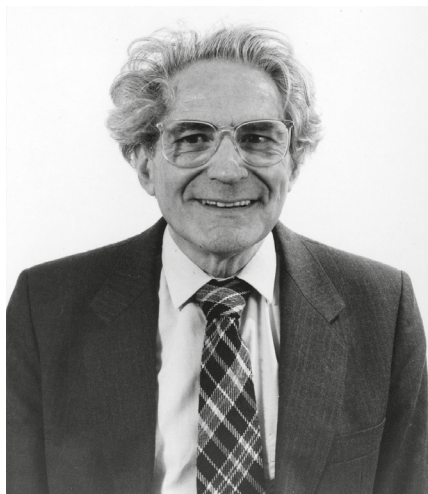
FDE: Ezek szerint hierarchikus viszonyban volt a kivitelezési osztályvezetővel, fölötte állt.

HSM: Igen, ellenőrizte az osztály munkáját és az ott zajló folyamatokat. Ez nehéz feladat lehetett, főleg úgy, hogy soha nem állt rendelkezésre elegendő munkaerő, azok pedig, akiket alkalmaztak, nem mindig a legmegbízhatóbbak közül kerültek ki. Hetente fizették őket, ezért jellemző volt, hogy az illetőt felvették hétfőn, dolgozott péntekig, a következő hétfőn pedig már nem jött. Ez állandó problémát jelentett, ráadásul ezen a területen is nagyon fontos, hogy legyenek jó szakemberek, akik igazán szépen és megbízhatóan dolgoznak. Egy műemléktemplom boltozatához azért nem nyúlhat hozzá akárki. Ezért volt szerencsés helyzetben Sopron, ahol kezdetben Szakál Ernő vezette az építésvezetőséget; tehát még ezt a feladatot is magára vállalta egy időre, de aztán teljes egészében a kőszobrászati restaurálással foglalkozott. Ott egy nagyon jó gárda jött össze, igaz, általánosságban elmondható, hogy Nyugat-Magyarországon mindig jobbak voltak a szakemberek – a szakmunkások is. Pécsen is remek építésvezetőség működött. A bajok főleg Észak- és Kelet-Magyarországon jelentkeztek; bár, amennyire tudom, Egerben sem volt rossz a helyi kivitelezési részleg.

Havassy, mindent egybe véve, jól elvezette a részleget. Oda tényleg egy erőteljes emberre volt szükség, akinek több száz fő, ráadásul a legkülönbözőbb szakmák munkáját kellett összefognia. Ugyanakkor nem hiszem, hogy jót tett volna a magyar műemlékvédelemnek az a teher, amit egy ekkora „vállalat” jelentett. Rettenetes pénzügyi és szervezési problémák tömkelegével kellett szembenéznünk. Ha a kivitelezés vezetője nem volt elég erélyes, akkor az igazgató munkaidejének a legnagyobb része ilyen kérdések megoldására ment el; el kellett tartani rengeteg melóst, meg kellett szervezni a munkát, be kellett szereznie a szükséges eszközöket, építőanyagokat, vagyis ugyanazokkal kellett foglalkozni, mint bármelyik kivitelező vállalatnál. Legyünk tárgyilagosak: mindez teljesen idegen volt a műemlékvédelmi központ alapvető feladataitól, ahogy a legtöbb igazgatóunktól is.⁹⁵ Mendele ebből a szempontból egészen ideális volt, hisz műemlékes építészként ismerte a terepet, rendelkezett gyakorlati tapasztalattal. Mások viszont talán életükben nem láttak közelről kivitelezést, miközben vezetőként ők feleltek egy több-száz fős részleg munkájának megszervezéséért.

Ahogy az egész OMF, úgy a kivitelezés is „túl nagyra nőtt”, így nem maradt elegendő forrás, idő és szakember azokra a feladatokra, amelyekkel viszont foglalkozni kellett volna. A restaurátor-műhelyeket, a laboratóriumokat kellett volna fejleszteni, hogy az ahhoz értők elvégezhesék a falképek helyreállításához elengedhetetlenül fontos vizsgálatokat. Azt kellett volna vizsgálni, hogy hogyan lehet megóvni az eredeti kőanyagot, vagy hogy hogyan hatnak egymásra az egymás mellett elhelyezett, különböző anyagok. Valahol ezeknek a speciális tudáshalmazoknak a hiányában bukott meg a magyarországi romhelyreállítás, amiért úgy gondolom, hogy itt kellett volna

⁹⁵ Vö.: Császár 1997. i. m. 104. szerint pl. Gólya József „különösen a kivitelezés iránt érdeklődött – eredetileg kőműves volt –, mert ott lelte meg a munkásosztályt, amelyre támaszkodhatott.”

16. Román András. © MÉM MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Irsz. K 1899. © Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Budapest

problématömeg omlott rá a vezetőségre, amit nem lehetett kezelni. A legnagyobb gondot a pénzügyi háttér megteremtése jelentette, és e téren mindig mi húztuk a rövidebbet, hiszen a kivitelezést fenn kellett tartani. Ugyanakkor ezen az osztályon is speciális tudásanyag halmozódott fel, mint a Központi Műhely díszműbádogos részlege és az ehhez hasonlóak.⁹⁶

KG: Az OMF munkatársai közül meglehetősen kevesen voltak párttagok. Milyen szerepet játszott az intézmény működésében annak pártszervezete?

HSM: Szerencsére elég kicsit. Román András, Havassy Pál, Barcza Géza például párttagok voltak, de ennek sem volt túl nagy jelentősége. Legfeljebb annyi, hogy Román András minden párttaggyűlés után, még aznap este felhívott, hogy elmondja, mi hangzott el, és annak fényében mikre figyeljek majd. Mindent tudtunk előre, mielőtt még kijött volna egy rendelet, amire így azonnal reagálhattunk. Óriási összetartás volt köztünk. Soha nem beszélünk róla, mégis mindegyikünk pontosan tudta, hogy ki előtt mit lehet mondani. Nagy előny volt, hogy Dercsényi bent ült a minisztériumban, valamint, hogy nagyon jó viszonyt ápolt Trautmann-nal, az akkori miniszterrel.

KG: Többször utalt már arra, hogy a politika a műemlékvédelem esetében kevésbé szólt bele a szakkérdésekbe.

HSM: Az 1950-es évek nehézségeiből nagyon lassan ment a kilábalás. Elképesztő embereket tettek meg tanácselnököknek, írni-olvasni is alig tudtak, és velük kellett valahogy zöld ágra vergődni. Idővel azonban sokat javult a helyzet, mivel képzettebb káderek is feltűntek, akik maximálisan tisztelték a hivatal munkáját. Csak arra kellett figyelni,

több energiát befektetni, a kivitelezést pedig a központi hivataltól külön kellett volna működtetni, ahogy azt ma már tudjuk. Nagyon nehéz egyszerre irányítani a tudományos munkát, restaurálást, a tervezést, a hatósági részt és kivitelezést, mert valamennyi szakterületnek egészen más a logikája, a felépítése. Hiába volt Dercsényi az egyik legkiválóbb műemlékes szakember, ő sem látta át pontosan, mi zajlik a kivitelezésen. Ahogy Entz tanár úr sem, vagy én sem, de még az építészek egy része sem tudta, hogyan kellene ezeket a munkákat megszervezni. Ennek a területnek a kérdésköre talán a legegységelműbben mutat rá arra, hogy az OMF mint szervezet túl nagyra nőtt, ebből kifolyólag viszont olyan

⁹⁶ Az OMF Központi Műhelyéről ld. a Muka Istvánnal készített interjúnkat: *Enigma*, 30. 2023. No 117. 102–127.

17. Építők Napja az OMF-székházban (Táncsics Mihály utca 1.) MÉM MDK, Tudományos Irattár, Lymbus, Irsz. K 1899. © Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Budapest

hogy soha egyetlen szó se essen másról, kizárólag a szakmáról. Továbbá következetesnek kellett lenni – ezt is hamar megtanultuk. Amire egyszer azt mondtuk, hogy jó, amellet ki kellett tartani.

Igazság szerint elég hamar rájöttek arra, hogy a műemlékvédelem nemzetközi szereplési lehetőséget biztosít az országnak. Kádárnak⁹⁷ már 1956 után, az 1962-es szovjet-kínai szakítást követően pedig még inkább az volt a célja, hogy Magyarországot valamelyest a nyugat számára is elfogadhatóvá tegye. Ez volt a mi szerencsénk, amiben valószínűleg Dercsényi is benne volt. Rengeteg előnyünk származott abból, hogy a politika a saját céljaira is fel tudta használni az intézményt. Amikor 1955-ben bekerültem a Várgondnokságba, még azért harcoltunk, hogy ne bontsák le a Batthyány téri Szent Anna-templomot.⁹⁸ Aztán amikor először kiküldtek egy kastélyhoz (egy ócska autónk volt, ami folyton lerobbant), a falu szélén vasvillával vártak minket, mint a gaz imperialistákat, akik vissza akarják venni a kastélyt. Pedig csak meg akartunk nézni benne valamit, de azonnal megfordultunk és elmentünk. Innen indultunk, és innen jutottunk el odáig, hogy 1962-től évente három szakember kimehetett az OMF-től Olaszországba ösztöndíjjal, valamint odáig, hogy az 1972-es ICOMOS-kongresszus alkalmával a Parlamentben fogadhattuk a nyugati vendégeket.

⁹⁷ Kádár János, szül. Csermanek János (1912–1989), politikus, 1956–1988: az MSZMP első titkára, majd főtitkára.

⁹⁸ Dercsényi Dezső: *Mai magyar műemlékvédelem*. Budapest, 1980. 39–46.

E mögött komoly szakmai eredmények voltak, hisz mégiscsak helyre tudtunk állítani templomokat, kastélyokat.

Az egyház is rájött lassan, hogy nem akarunk rosszat. Számos püspököt ismertem, sokukkal ebédeltem kapcsolatépítés céljából. Amint elfogadták, hogy nekik és az épületeiknek is jól akarunk, tudtunk velük együtt dolgozni. Ebben olyasmik is szerepet játszottak, mint Horler Miklós egyházi kapcsolatai, vagy a nagybátyám, Békés Gellért támogatása, akit a római egyetem igazgatójaként itthon is minden bencés ismert. (Engem még a pannonhalmi refektóriumba is beengedtek egyszer, pedig oda nőnek nem szabad belépnie.) Akkoriban nagyon szegény volt az egyház, ezért legtöbbször az állam adott pénzt a templomok helyreállítására. Idővel egy-egy kastélyt is sikerült megszabadítani a méltatlan funkciótól, ugyanis számos esetben gyönyörű barokk épületek dísztermét használták például gabonaraktárnak, a búzában lévő élesztők pedig több kastély teljes faszervezetét tönkretették. Azt hiszem, a kastélyhelyreállítások terén is elég merevek voltunk, ráadásul a funkció kérdése is állandó problémát okozott, hisz nem lehet huszonkét kastélyból múzeumot csinálni. Amikor felmerült egy-egy épületbelső átalakítása, újabb nehézségekkel szembesültünk. A legtöbb 18–19. századi kastélyban egy fürdőszobát helyeztek el, ez az állapot azonban nyilvánvalóan tarthatatlan, főleg, ha mondjuk szállodává szeretnék átalakítani azt az épületet. Több szempontból rugalmasabbnak kellett volna lennünk, igaz, a rendelkezésre álló pénzügyösszeg sem volt soha elegendő.

KG: A kastélyok kapcsán Fertődről szeretnénk volna kérdezni, amiről egy kis könyvet⁹⁹ is írt.

HSM: Egy hónappal azután, hogy bekerültem a Várgondnokságba, megkezdődött a fertődi kastély helyreállításának¹⁰⁰ előkészítése. A tervező, Rados Jenő¹⁰¹ már akkor is elég idős volt, ezért én lettem a „samesza”. Reggeltől estig rohángásztam, hogy összeszedjem a tervrajzokat. Nagyon hálás vagyok ezért a munkáért, hisz rengeteget tanultam belőle arról, hogyan kezdünk hozzá egy műemlék helyreállításához. A tervek és a szakirodalom összegyűjtésével tulajdonképpen egy elődokumentációt készítettem, és mindent a professzor úr lakására kellett cipelnem, mert a kedves felesége nem nagyon engedte kilépni a házból. Majd néhány évvel később felkértek ennek a kis könyvnek a megírására, mondván, úgyis jól ismerem a kastély szakirodalmát. Valójában egy ismeretterjesztő kiadványról van szó, én pedig tudtam, hogy sosem fogok behatóbban foglalkozni a barokkal. A középkort szeretem, főleg a román kort. Barcelonában imádtam a Katalán Nemzeti Múzeumot; az valami gyönyörű, alig bírtak kihozni onnan, annyira tetszett. A barokkról az egyetemi óráimon kívül egyértelműen Rados professzor úrtól tanultam a legtöbbet. Élete végéig jóban maradtunk, nagyon barátságos, kedves ember volt. A fertődi kastély akkor még a Mezőgazdasági Kutatóintézeté volt. Gyönyörű,

⁹⁹ Sallay Marianne: *A fertődi Esterházy-kastély*. Budapest, 1959. Újabb kiadása: Uő: *A fertődi Esterházy Kastély*. Budapest, 1979.

¹⁰⁰ Vö.: Kubinszky Mihály–Varga István: A fertődi kastély helyreállítása (1957–1960). *Műemlékvédelem*, 5. 1961. 149–162.

¹⁰¹ Rados Jenő (1895–1992), építészmérnök, építészettörténész. 1945-től 1957-ig a BME Középkor Tanszékének vezetője, 1957-től a VÁTI műemléki osztályvezetője.

hatalmas szemű epret természettek a parkjában, és amikor ott dolgoztunk, megengedték, hogy annyit egyek belőle, amennyi csak belém fér.

FDE: Milyennek látta a műemlékvédelem társadalmi beágyazottságát és megítélését?

HSM: Sajnos nem igazán sikerült olyan mértékben népszerűsíteniünk a műemlékvédelmet, ami talán megmentett volna minket a mostani, rettenetes ellen-ízlés eljövételtől, miszerint, ami töredékes, az értéktelen. Széles körben el kellett volna magyaráznunk ennek az ellenkezőjét, de ehhez nem adatott meg az átfogó „propaganda”, továbbá az időnkbe sem nagyon fért már bele ez a fajta tevékenység. Sokkal jobban meg kellett volna győzni a magyar társadalmat a műemlékvédelem fontosságáról, noha ehhez az iskolarendszer sem adta meg a kellő alapokat. Az unokáimat kicsi koruk óta cipeljük Európa különböző országaiba, ide-oda, és mára a világ legtermészetesebb dolga lett számukra, hogy ha eljutnak egy európai városba, akkor az első dolguk bemenni a múzeumba. És ezt nem az iskola alakította ki bennük, pedig mindketten a Fazekasban érettségiztek. Egyszerűen semmi olyasmit nem tanultak, ami a kulturális alapokhoz kellene, pláne a vizuális kultúrához kapcsolódva (az irodalomhoz még csak-csak). Nem tanítják meg a gyerekeket például arra, hogyan kell megnézni egy képet vagy egy várost, ami élő, fejlődő entitás. Ezért lett volna fontos a műemlékvédelemben is, hogy megpróbáljuk rávezetni az embereket az értékeik megóvására. Egy nemzetet az teszi azzá, ami, ha képes felmutatni, hogyan „nézett ki” a történelme során, és nem attól, hogy pörköltet eszünk, meg pálinkát iszunk. A nemzet olyan értékekből áll össze, mint az építészet emlékanyaga. Az alapján látom, milyen lehetett a múltam, honnan jövök, és hová tartok.

KG: Az utolsó nagyobb témaként az 1980-as évekre, valamint az azt követő időszakra szeretnénk rátérni. Milyennek látta ezeket az éveket a Tudományos Osztály, valamint a hivatal tekintetében?

HSM: Az 1980-as években volt olyan, hogy százhusz fő dolgozott az osztályon. Ennyi ember ügyes-bajos dolgát intézni önmagában véve is meglehetősen fárasztó volt, ráadásul a kiadványok összeállítása és közreadása is az osztály feladatát képezte. A topográfia, ami Horlerhez tartozott, nagyon leállt, ezzel együtt a hivatal – a saját publikációs felületeit megteremtve – egyre több kötetet adhatott ki. Úgy gondolom, ennek a korszaknak az egyedüli igazi büszkeségét a kiadványok, azon belül is főleg a *Lapidarium Hungaricum*¹⁰² elindulása jelentette, ami rettenetesen komoly dolog volt. Az osztály sokszínű összetétele miatt nagyon hamar megtaláltam, kinek melyik feladatot lenne a legcélszerűbb kiosztanom. Lővei Pali arra születt, hogy olyasmikkel foglalkozzon, mint a tanulmányírás és a kiadványszerkesztés, ezért természetesen hagytam őt nyugodtan dolgozni, mert tudtam, hogy mindent remekül meg fog csinálni, és nem kell majd ide-oda szaladgálnom, hogy időben elkészül-e az adott kötet. Ugyanez igaz Mentényi Klárra, aki

¹⁰² A Magyarország építészeti töredékeinek gyűjteményeként szolgáló *Lapidarium Hungaricum* című sorozatnak 1988 és 2012 között nyolc kiadványa jelent meg. A program 1974-ben kezdődő kidolgozása, megszervezése, valamint 1986–2003 közötti vezetése Horler Miklós nevéhez fűződik, melyhez ld.: Lővei Pál: Dr. Horler Miklós (1923–2010). *Műemlékvédelem*, 54. 2010. 427. A LaHu-ról, valamint annak jelentőségéről ld. még: Marosi Ernő: Megjegyzések a középkori magyarországi kőszobrászathoz. *Ars Hungarica*, 23. 1995. 233.

a *Műemlékvédelmi Szemlét*¹⁰³ szerkesztette. Ő is az a típus volt, aki leült, és gond nélkül összerakott egy kiadványt. Kata pedig rengeteget segített nekem mindenben, 1984-től ő vezette a gyűjteményeket, mert már nem ment másképp, oda is kellett valaki. Valter Ilu lett az általános helyettesem, valamint a régészeti csoport vezetője. Hamar felismertük, mennyi probléma származhat abból, hogy az osztály ekkorára duzzadt, ezért Dávid Ferivel a kettéosztásán gondolkoztunk. Ő vezette volna a falkutatókat és a régészeket, én pedig a többi részleget. Szeretett volna már visszaköltözni Pestre, nekem pedig semmi kifogásom nem volt az ellen, hogy ennek az óriási osztálynak az irányítását megosszuk egymás között. Feri abszolút alkalmas lett volna az egyik részleg vezetésére, de sajnos a szívinfarktusa közbeszólt.¹⁰⁴ Hála Istennek felépült belőle, azonban megmondták neki, hogy lassítania kell. Utána már nem vállalt vezetői szerepet, illetve át is ment a kutatóintézetbe.

Ekkor már nagyon nehezen mentek a dolgok. Egyik szakma sem tudta függetleníteni magát az akkori politikai és gazdasági helyzettől. Utóbbi az 1970-es években még valamivel jobb volt, a következő évtizedet viszont egyértelmű zuhanás jellemezte, márpedig pénz nélkül semmit nem lehet megvalósítani. Időnként az volt az érzésem, hogy jobb lett volna, ha el sem kezdünk bizonyos munkákat, mert már az induláskor sem álltak rendelkezésre megfelelő anyagi források. Rettenetesen rosszat tesz egy helyreállításnak, ha menet közben megreked, vagy az ideálshoz képest kétszer annyi idő alatt készül el, és ez a legtöbb esetben a pénzhiány következménye. Emiatt minden jóval nehezkesebbé vált, amihez azt is tegyük hozzá, hogy nem jött el egy ahhoz hasonló, új vezetőgárda, mint amilyen a nagy hármás, Dercsényi, Entz és Gerő volt korábban. Jóllehet, egész Magyarországra, az alsóbb szintekre is jellemző volt, hogy rettenetesen nehezen találtak olyan vezetőket, akik szakmailag alkalmasak voltak, továbbá a politikai rendszernek is megfeleltek. Hiszen, bár a korábbiakhoz képest sokat javult a helyzet, ahhoz, hogy valaki például a műemléki hivatal vezetője legyen, még az 1980-as években is bizonyos fokú politikai beágyazottság kellett. Mindezek mellett az egyik legnagyobb probléma az volt, amit a Tudományos Osztály és a kivitelezés kapcsán már említettem: az OMF az 1980-as évekre végképp „túlburjánzott” – nem tudok rá jobb kifejezést. Túl sok (nagyon különböző) feladata volt, túl sok mindennel foglalkozott, így viszont már nem működhetett rendesen. Elveszett a korábbi szerves egység, hiszen ennyi ember munkáját nem lehetett úgy összefogni.

A rendszerváltást követően még nagyobb cirkusz kerekedett a műemlékvédelem háza táján. Azonnal lehetett látni, hogy nem fogjuk tudni folytatni azt a fajta munkát, amit korábban végeztünk (1992. március 21-ével az OMF alaposan át is alakult, és a neve is megváltozott). Továbbra sem volt pénz, emellett annak a rétegnek, amelyik

¹⁰³ A *Műemlékvédelmi Szemlének* 1991 és 2004 között 14 évfolyama jelent meg. 1991-ben N. Dvorszky Hedvig és Mentényi Klára, 1992–2004 között Mentényi Klára szerkesztette.

¹⁰⁴ Dávid Ferenc 1983-ban Budapestre költözött, 1984 és 1986 között pedig a Tudományos Osztály osztályvezető-helyettese volt. 1986-ban, szívinfarktust követően a Művészettörténeti Kutatóintézetben helyezkedett el. Ehhez ld.: Velladics Márta: Dávid Ferenc (1940–2019). Örökös szívdobbanás. *Enigma*, 30. 2023. No 115. 105., 126–127.

átvette a hatalmat, ugyanúgy semmi gyakorlata nem volt az ország vezetésében, mint az elődeiknek. Össze-vissza rakosgatták a különböző szakterületeket, az Építésügyi Minisztériumot például szétszedték, majd ide-oda helyezgették az addig egy helyen dolgozókat. Az én rendszerváltás utáni öt évem alatt három miniszter váltotta egymást a felettes környezetvédelmi tárca élén.¹⁰⁵ Ilyen helyzetben, ha vannak is hosszabb távú elképzelései egy tárcavezetőnek, biztosan nem tudja megvalósítani azokat, hiszen örülhet, ha a másfél éves minisztersége alatt egyáltalán beletanul abba, amivel foglalkoznia kellene. Érezhető volt, hogy a politika nem ért egy ilyen terület fenntartásához – persze, hol is tanulták volna meg? Magyarországon létezett egy polgári réteg, amelyik az ezt megelőző évtizedekben bezárkózott, mert nem akart beállni a sorba. Örült, ha volt munkája, amit igyekezett jól elvégezni, de a politikát kerülte, ezáltal nem ismerte. Pedig az is egy mesterség, amit ugyanúgy meg kell tanulni, nálunk viszont nem tanulták meg.

Aztán bejelentették, hogy a hivatal elnöke államtitkár is lesz egyben, ami még inkább átpolitizálta az egész műemlékvédelmet. Ugyanakkor a politikának fogalma sem volt arról, mire való ez az intézmény, és milyen munkát végez. Én ilyen addig nem láttam. Fejérdy Tamás utált miniszteri értekezletekre menni, ezért mindig engem küldött. Több ilyenem ültem – valami borzalmas volt. Pontosan lehetett érezni, hogy az aktuális környezetvédelmi miniszternek elképzelései sincsenek arról, mit kellene tenni a műemlékvédelemmel. Gólyákról beszélgettünk, hogy hogyan ne veszélyeztessék őket az elektromos vezetékek; ilyen témák merültek fel a miniszteri értekezleteken.

A rendszerváltás után csak pár évet dolgoztam. Akkoriban még 55 év volt a nyugdíjkorhatár, amin régen túl voltam. Ráadásul 1986-ban levált a retinám, ami miatt a jobb szememre elvesztettem a látásomat. Ezt követően végképp nehezen bírtam azt a rengeteg munkát, ami az osztály vezetésével járt. Nem tudtam folytatni úgy, hogy közben folyamatosan éreztem, a miniszternek fogalma sincs arról, amit csinálunk. 1996-ban jöttem el. Granasztóiné Györfly Katalinnak adtam át a Tudományos Osztályt, aki akkor már legalább tizenöt éve dolgozott mellettem. Tudtam, hogy jó kezekbe adom a részleget, persze, ennyi féle feladattal ő sem tudott csodát tenni. 1998 tavaszán kaptam egy szívinfarktust. Nyilvánvalóan így jött ki az a sok minden, amit az egész cirkusz eredményezett. Ugyanezen a nyáron megszületett az első unokám. Addigra felépültem, és vissza akartak hívni a hivatalhoz, felajánlva, hogy legyek én az elnök. Félig vakon, egy infarktus után természetesen semmi esetre sem vállaltam el mindazt, amivel az elnökség járt volna. Főleg azért nem, mert ahhoz, hogy az ember egy ilyen hivatal elnöke legyen, valamelyik párthoz tartoznia kellett. Számomra ez döntötte el végleg a kérdést.

FDE: Marianne szerint miért volt jó a magyar műemlékvédelem, és milyennek látja napjainkban az épített örökség helyzetét?

HSM: A magyar műemlékvédelem legnagyobb erénye a hivatal egységességében, illetve sokszínűségében rejlett. Sok mindennel foglalkozhattunk, köztük olyan, egészen újszerű tevékenységekkel is, mint a falkutatás. Rengeteg új információt tártunk fel a magyar építészet történetéről, ami a tudományos kutatások alapjául szolgált.

¹⁰⁵ 1990–1993: Keresztes K. Sándor, 1993–1994: Gyurkó János, 1994–1998: Baja Ferenc.

Meggyőződéseim szerint a műemlékvédelem már jó ideje nincs a helyén. Korántsem azt állítom, hogy minden rossz, de nagyon hiányzik a központi szervezettség, valamint a helyreállításokból a szakmaiság. Egykor sokat jártam Visegrádon, illetve számos olyan épületben, amit azóta kiépítettek. Nem vagyok róla meggyőződve, hogy minden esetben rendelkezésre állt olyan mennyiségű és jelentőségű forrásanyag, amiből az eredeti állapot megnyugtatóan rekonstruálható lett volna. De többször voltam a Várkert Bazárban is, ami a Magyarországon megszokott, nagyon puha mészkőből épült. Hosszú ideig szörnyű állapotban volt, mégis érezni lehetett a felületek nagyon finom játékát. Majd helyreállították az egészet kemény mészkőből, ami nem ugyanaz, teljesen más hatást fejt ki. Mikor bekerültem a hivatalba, ezeket úgy megtanultam Szakál Ernőtől, mint az abc-t. A mai rekonstrukciónál nem figyelnek kellőképp az anyaghasználatra, sem arra, hogy az új építmények nem hordozzák magukban az évszázados fennállásból fakadó értéket. Adott esetben szépek, ha rájuk néz az ember, de valami hiányzik belőlük. És egy halom pénzt elvisznek, amit műemlék-helyreállításokra is költhetnének. Ezeknek a problémáknak egy része központi műemlékvédelemmel kiküszöbölhető lenne. Kicsit szomorú vagyok, hogy ez lett az egészből. Ugyanakkor biztos vagyok benne, hogy napjainkban ez a probléma nem csak Magyarországon áll fenn.

FDE-KG: Köszönjük szépen!